

Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp.

(Donos k studijam o slovenski ljudski arhitekturi).¹

Dr. Stanko Vurnik, Ljubljana.

Kmečka hiša je po svojem ustroju vedno prilagodena geografsko-terenskim, klimatično-vremenskim razmeram, v katerih živi, dalje pa je tudi zrcalo socialnih, gospodarskih razmer in še več: priča je o stopnji civilizacije, odraža kmečki način mišljenja in življenja, da celo o psiholoških svojstvih stanovalcev in o njih estetskem prepričanju nam nudi važne podatke.

Zato so mnoge in po interesih precej različne panoge znanosti napravile kmečko hišo za svoj studijski objekt. Tako n. pr. zanima etnografa kmečka hiša v toliko, v kolikor raziskuje način stanovanja, pripravljanja hrane, skupnega življenja v rodbini in gospodarjenja. Dalje ugotavlja podobnosti in razlike raznih hišnih tipov, ugotavlja meje ozemelj, na katerih se izživlja enoten tip, bodisi glede hiš, noš, običajev in se pri tem delu često sreča s političnim in kulturnim zgodovinarjem, sociologom, jezikoslovcem, gospodarsko-agrarnim raziskovalcem, antropogeografom, celo tehnikom in arhitektom. Zadnja desetletja se je pojavil močan interes za ljudsko umetnost in tudi stilni raziskovalec gleda na kmete, išoč v strukturi vasi, dvora, konstrukciji, florisu in ornamentiki kmečke hiše podatkov o kmečkem estetskem hotenju in njega razvoju v zgodovini.

Eden najzaslužnejših etnografov Evrope, M. Haberlandt je nekoč zapisal te-le lepe besede:

»Mogoče je kmečka hiša najmočnejše utelešenje ljudskega duha, ki nam v svoji prvotnosti in nepokvarjenosti zrcali vso usodo in bistvo naroda.«²

1. Razvoj interesa za proučavanje, zlasti alpskega tipa slovenskih hiš. Literatura.

Srednji vek se ni znanstveno zanimal za kmečko stavbarstvo in tudi renesansa še ni pokazala znatnega interesa zanj. Arhivi pa freske v naših cerkvah mi niso nudili doslej še nobenih podatkov o kakem interesu za kmečko hišo. Primož Trubar³ se pač dotakne tudi razdelitve Slovencev po etnografskih vidikih, vendar hiš nikjer ne omenja in menda sta šele Valvasor⁴ in Merianom prva, ki nam jo opisujeta, dasi ne toliko literarno, kakor nekako nehote v svojih topografskih slikah, čeprav so te še preveč shematične in včasih očitvidno nezanesljive, Slikarji XVII. in XVIII. stoletja nam niso dali na svojih slikah skoro nobenih zanesljivih podatkov o hišah.

Šele v drugi polovici XVIII. stoletja zopet bolj zaživi interes za etnografijo Slovencev. Hermann⁵ je precej storil za neke panoge naše etnografije, hiš pa se ne dotakne. Linhart⁶ sklepa in domneva iz citatov in etimologij na posebnosti hiše Slovencev v visokem srednjem veku. Hacquet⁷ je v svojih popisih precej splošen in se naslanja na Valvasorja. Bretonne⁸ se drži Linharta in Hacqueta in svojega razmeroma malo pridene. Naši romantiki — čudno! — kakor so se zanimali za noše, običaje in pesmi, tako se vendar Korytkov krog ni lotil popisovanja hiš in vse do konca XIX. stoletja nimamo resnejših tozadevnih del.

Veliko delo za Avstro-ogrsko monarhijo v besedi in sliki je obelodanilo prve sistematične popise. J. Franke⁹ je opisal kranjske, F. Hubad¹⁰ pa štajerske slovenske hiše. Čeprav nista ti dve deli kdo ve kaj izčrpní ali pa znanstveno temeljiti, sta vendar prvi resnejši in obširnejši deli o slovenskih hišah. Prvo specialno studijo gorenjskih hiš je obelodanil šele Rus Aleksander Haruzin,¹¹ ki je leta 1901. prepotoval in raziskal zlasti blejski kot in ga znanstveno obdelal z nekim naravoslovniim, darwinovskim interesom, hoteč najti mehanični razvoj in medčlene razvoja iz enostanične hiše v »razvitejše tipe«. Bavil se je tudi z etimologijo in primerjanjem, čeprav ne vedno enako srečno. Z imenoslovskim interesom se je lotil studija hiš pri nas leta 1905. prof. M. Murko¹², ki je obelodanil svojo, meringerjevski orientirano razpravo v nemščini in zamašil občutno vrzel v zadevni evropski literaturi, pa obenem seznanil širši svet tudi z jugoslovansko hišo. Razprava se je poslej živahno citirala v vseh

zadevnih strokovnih delih. Pri nas se je k razpravi s svojimi opazkami oglasil F. Kotnik¹³. Isto leto, ko je izšla Murkova razprava, je temeljiti avstrijski raziskovalec I. R. Bünker¹⁴ izdal v isti založbi prvi znanstveni popis slovenskih hiš iz Ziljske doline, društvo avstrijskih inženjerjev in arhitektov pa je tedaj izdalo monumentalno delo »Das Bauernhaus in Oesterreich-Ungarn«¹⁵. Delo je za primerjanje zelo porabno, tekstni del je nekaka prva temeljita sistematika raziskovanja hiš. Žalibog je izmed 70 tabel s slikami v tem delu le ena posvečena Kranjski in še ta zgolj kočevskim tipom. Vendar pa naše tipe lepo vpoštevata karta hišnih tipov in pa tekstni del.

Leta 1908. je Carniola¹⁶ ponatisnila J. Kronfusov članek o slovenski gorenjski arhitekturi, opremljen z mnogimi slikami. Arhitekt Kronfus se je prvi pečal s slovensko hišo iz umetnostnega in arhitektonskega vidika. Naslednje leto je izšla A. Dachlerjeva karta¹⁷ avstrijskih hišnih tipov, leta 1911. pa se zopet dotakne slovenskih tipov V. Geramb¹⁸, ki se zlasti zanima za štajerske dimnice. Isto leto je izšla angleška izdaja¹⁹ avstrijske ljudske umetnosti, ki objavlja nekaj naših hiš.

Odlično se je razmahnil na Slovenskem interes za ta studij zlasti po vojni, ko je bilo iskanje »nacionalnega elementa v kmečki kulturi in umetnosti« nekako v individualističnem ozračju pogojeno. Na eni strani so obdelovali hiše z interesom, da bi z njih »pristnimi« formami obogatili meščansko arhitekturo (Sič²⁰, Karlovšek²¹), na drugi strani so se začeli zanimati za zgodovino kolonizacije, pa tudi za hiše geografi A. Melik²², F. Baš²³ (Vatovec, Blaznik), s stališča arhitekture se je z njo pečal R. Kregar²⁴, s stališča etnografije in ljudske umetnosti pa je podpisani²⁵ objavil par krajših del, dočim je konservator dr. F. Stele²⁶ z umetnostnozgodovinskega vidika pisal o kmečkem cerkvenem stavbarstvu.

Precej dela v pogledu raziskovanja slovenske hiše, zlasti alpskega tipa je že storjenega vsaj v teh glavnih dosedanjih publikacijah. Podpisani sem pa dobil topot nalogo obdelati celokupni alpski tip slovenske hiše. Kakor smatram svoja dosedanja raziskovanja za še ne povsem zadostna, tako razprava ne more biti popolna in sem storil le to, kar mi je bilo pač v danih okoliščinah mogoče. Predvsem sem moral enkrat točneje podeliti in omejiti hišne tipe na vsem slovenskem ozemlju, poiskati njih lokalne variante, načeti

polje konstrukcije, tlorisa in narisa, stila, zgodovine itd. in bo tudi imenoslovec v tem delu nemara zase dobil kako porabno zrno. Moj popis bi hotel biti kar se da vsestranski, tako z materialnega, geografskega, etnografskega, tehničnega, gospodarskega kakor psihičnega in estetskega vidika; žal pa mi je odmerjen premajhen prostor in preskopo število reprodukcij, zato moram upati na popolnejše delo šele v bodočnosti, ko bodo razmere ugodnejše, material popolnoma raziskan in bodo tudi geografi s svoje strani stvar obdelali.

2. Slovenski hišni tipi in razmejitev ozemlja alpske hiše.

Med letom 1924. in 1930. sem imel priložnost, da sem si mogel napraviti približno jasno sliko o raznih slovenskih hišnih tipih in njih razširjenosti.

Predvsem je treba reči, da se v mejah ozemlja, kjer se govori slovenski jezik, ne izživlja enoten hišni tip. Še več, tako po zunanosti (material, konstrukcija, lega, vas, dvor) kakor po notranosti (tloris, stil) se ti hišni tipi več ali manj bistveno ločijo med seboj, kar nikakor ni čudno, če pomislimo, kako različni naravni pogoji za nastoj hiš so v Sloveniji in kako so na Slovence delovale kar tri, štiri različne kulture. Saj smo od nekdanj tvorili prehodno ozemlje teh kultur. Moram se priključiti onim, ki z M. Murkom trdijo, da hišni tipi ne sovpadajo z narodnostjo na določenem ozemlju in da tudi v okviru istega naroda lahko živi več ali manj skupin ljudi, ki imajo svoje samostojne telesne in duševne značilnosti, pa tudi samostojno hišno kulturo, noše, običaje itd.

Zaenkrat bi razdelil naše hišne tipe v tri, oziroma štiri glavne skupine:

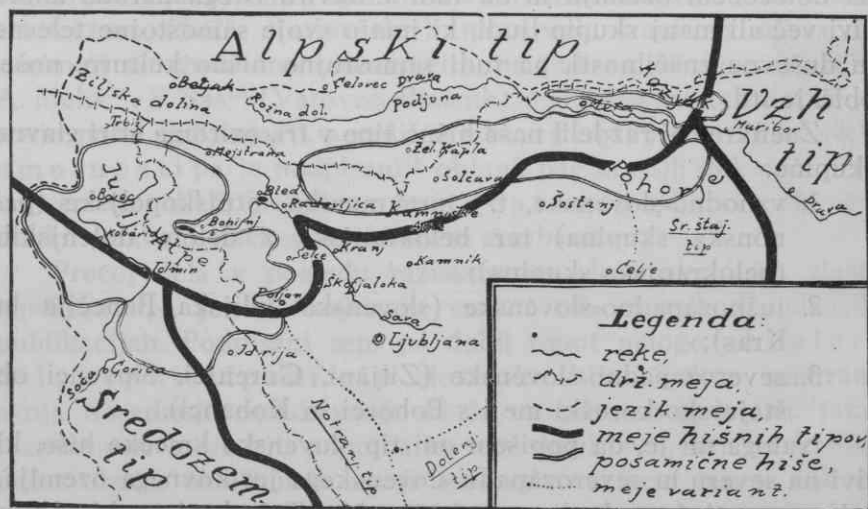
1. vzhodno-slovenske, t. j. prekmurske, ptujskopoljske (pansonska skupina) ter belokranjske z delom dolenskih (belokranjska skupina);
2. južnozpadno-slovenske (slovenska Julijska Benečija in Kras);
3. severozapadno-slovenske (Ziljani, Gorenjci, Slovenci ob štajersko-koroški meji s Pohorci in Kobanci).

Naloga mi je, da popišem oni tip slovenske kmečke hiše, ki živi na severu in severozapadu slovenskega jezikovnega ozemlja, oziroma na južnovzhodnem pobočju Alp. Tem krajem, ki vabijo izletnike in letoviščarje, pravimo slovenska Švica in v tem roman-

tično slikovitem planinskem ozemlju živi tip kmečke arhitekture, ki je po mnenju mnogih najlepši in najzanimivejši med vsemi slovenskimi. In zares moramo reči, da so te hiše tehnično najvišje stoječe med vsemi slovenskimi in predstavljajo tudi najpopolnejšo, na vrhuncu kmečke civilizacije stoječo hišno organizacijo, ki je nemara še večja od one Nemcev, ki robijo slovensko ozemlje. »Najlepši« je nemara tudi, če sodimo po kriterijih slikovitosti in silni potrebi po ornamentu, barvi, ki se izživlja na teh hišah. V nadaljnjem bom skušal reševati tudi vprašanje, ali je ta tip najbolj »slovanski« med slovenskimi, ali pa je med temi najbolj »nemški«.

Alpska hiša se bistveno ločuje od primorsko-kraševske in od vzhodno-slovenskega tipa in po tem predstavlja enoto. Ta enotnost izvira do neke mere že iz enotnosti gradbenega materiala, klimatičnih in gospodarskih, pa tudi psihičnih in estetskih pogojev slovenskega gorjanca in planinca. Zato ima ta hišni tip z malo variantami še precej enotno zunanost in notranjost.

Kajpada ni mogoče potegniti ostro obrisanih mej ozemlju, kjer živi slovenska alpska hiša, zato naj se tale sledeča razmejitve razume cum grano salis: Na južnem Koroškem na desnem bregu Drave, deloma tudi na levem, sega na zapadu skoro do Beljaka, živi, v kolikor ga ni zatrla meščanska civilizacija (Rož,

Karta razširjenosti alpskega hišnega tipa pri Slovencih.

Podjuna) skozi ob jezikovni meji proti severovzhodu, in začne pojemat i šele na vzhodnih pobočjih Kozjaka in Pohorja. Na Gorenjskem seže daleč pod Alpe nekako do Kranja-Škofje Loke, prehaja v Poljansko-Selški dolini polagoma že v notranjski tip, južnovzhodno pod Kamnikom pa ga kmalu zamori meščanska kultura. Na bivšem Goriškem seže naš tip proti jugu nekako do črte Tolmin-Kobarid, kjer počasi metamorfozira v sredozemski kaminski tip. Na severozapadu ga robijo nemške dimnice, na vzhodnem Štajerskem panonski tip, v Savski dolini pa seže daleč na sever nekaj jezik rahlih južnovzhodnih slovenskih značilnosti, v kolikor se v ljubljanski okolici sploh še izživljajo stare etnografske hišne značilnosti.

Podrobneje kaže te meje naša karta. Morda bo bodočnost omogočila ostrejš e meje.

3. O zunanjih in notranjih pogojih slovenske alpske hiše.

Alpski klima z ostrimi zimami in visoko letno padavino (v Bohinju n. pr. nad dva metra povprečno) je gotovo odločilnega pomena za neke posebnosti slovenske alpske hiše. Ta klima recimo zahteva kritje strehe z deskami, često celo obložitev robov strehe s kameni, kar je značilno za vso, tudi neslovensko kmečko arhitekturo v Alpah. Istotako zahteva ta klima neko drugo bistvenost alpske hiše, namreč to, da so stene kar se da zavarovane pred dežjem, radi česar je alpsko hišno podstrešje splošno izredno daleč pomaknjeno preko robov sten navzven in streha daleč moli čez ogrodje. Alpske hiše so v največ primerih zidane, vsaj stanovanjski prostori so iz tega, klimi najbolj kljubujočega materiala in še v nečem se kaže pritisk klime — v strjenosti vseh stanovanjskih in gospodarskih poslopij v obliko koncentriranega, enotnega dvora (Einheitshaus), ki druž i pod istim, ravnim slemenom zapored vse prostore za ljudi, živino in krmo. Zakaj to? Pomislimo le na kolosalne stroške popravljanja, če bi v Alpah stali naši, recimo belokranjski dvorci s štirimi ali petimi stavbami! V takšnem primeru je izpostavljenih dežju in vremenu do dvajset sten, v Alpah pa so te stene umno reducirane na — štiri. Naj omenim še močna kamenita vrata in okna z zapahnicami in polknicami, pod most vdelani svinjak in pod skedenj vzdani hlev, da varuje pred vremenom alpskemu kmetu najdražje: živino.

Teren v Alpah seveda ne nudi kmečkemu stavbeniku toliko prostornosti kakor v ravnini. Za lego hiš v Alpah je vedno značilno, da je zavarovana proti plazovom in vetrovom, tudi tip enotnih dvorcev se da često razlagati iz pomanjkanja prostora na pobočju. Vsekakor pa je teren često odločilne važnosti za strukturo vasi po tem, ali nudi dovolj ravnine za njeno razvitje v tem ali onem redu, ali pa dovoljuje le neredne vasi (Haufendorf). Jasno je po vsem tem, da okrog alpske vasi tudi parcele posestev ne morejo biti vedno lepo arondirane in da kozelci i. dr. nimajo povsod prostora blizu hiš, da ne govorimo o stanovih, stajah in mlekarnah, ki se često več ur hoda oddaljujejo od vasi po planinskih pašnikih.

Material za gradbo hiš je seveda merodajen tisti, ki ga ravno nudi zemlja v okolici. Kraševci si stavi kamenite hiše, Prekmurec ilovnate, Slovenec v Alpah pa ne štedi lesa in kamna, ki ga ima v izobilju.

Če pogledamo sedaj, kako so **gospodarske merodajnosti** vplivale na izoblikovanje kmečke hiše v Alpah, moramo reči, da je tudi način gospodarjenja in preživljanja vtisnil pečat alpskemu slovenskemu dvoru. Če pogledamo gospodarstvo alpskega kmeta, ali pa kmeta nekod iz Banata, je tu bistvena razlika. Oni tam goji zgolj pšenico ali koruzo, je svoje gospodarstvo specializiral, naš gorjanec pa redi živino, ki ga hrani in mu je največje bogastvo. Polja obdeluje samo toliko, kolikor je nujno treba, da hrani sebe in živino s katero kupčuje in katera ga redi. Zato je alpski dvor odločno živinorejskega značaja in se je razvil iz srednjeveške hiše, kjer je človek bil nastanjen pri živini. Tudi danes se še ognjiščni prostor in krmilni prostor v Alpah držita skupaj in mestoma je zveza med človekom in živino (Poljanska dolina) tako intimna, da stopiš lahko direktno iz veže v hlev.

Če pogledamo sedaj **psihološke osobine** slovenskega hribovca, moramo reči, da je to ljudstvo po naravi nekako nedružabno, skoro bi dejal, trmasto in vase pogreznjeno, dasi zelo inteligentno, vendar včasih malo preveč samosvoje. Kdo ve, ali je Slovenca res boj z alpsko naravo in klimo napravil takšnega? Čisto gotovo pa je, da imajo ti ljudje v sebi neki potenciran čut neodvisnosti in se vedno čutijo navezani le sami nase v svojih, po hribih raztresenih samotnih bivališčih, često oddaljenih med seboj po cele ure. Podobno popisujejo psihološki razni pisatelji

tudi Bavarce, Tirolce, Švicarje in avstrijske alpske kmete. Tako bo dejstvo samotnih dvorov ne samo terenski in klimatično, gospodarski, marveč tudi psihološki pojasnjeno. V nadaljnjem delu tega spisa pa bom skušal pokazati tudi estetski pol alpske kmečke duševnosti, iz katerega morda pogleda podobna duševna značilnost.

Težle merodajnosti so oblikovale značilno slovensko alpsko hišo. Čisto gotovo ne moremo tajiti poleg vseh teh zunanjih in notranjih pogojev nastoja naše alpske hiše tudi še odločilnih **zunanjih kulturnih vplivov**. Saj vemo, koliko nemških kolonistov je bilo do XIV. stoletja naseljenih med našimi alpskimi Slovenci po brixenških in freisinških škofih in gotovo so ti zanesli k nam neke specifično nemške kulturne vplive tudi v pogledu strukture vasi, izoblikovanja dvorov in hiš. Slovensko alpsko ozemlje je bilo od nekdanj prehodna točka nemške kulture k Slovincem in zato ni čudno, če je ravno robno jezikovno ozemlje v marsikaterem pogledu nemško-alpski vplivano in v prav tolikih pogledih ne kaže slovanskih značilnosti. Res pa je na drugi strani tudi, da si zgolj iz dejstva teh vplivov nikakor ne moremo razložiti bistvenih razlik med slovensko in nemško alpsko hišo ter slovanskih njenih značilnostih, ki obstojajo in jih bom v tem delu nekaj naštel. V kolikor gre za mešanico hišnega tipa na robu jezikovnega ozemlja, je pa ta nekaj naravnega.

Tako imamo že v materialu, terenu, klimi, gospodarstvu in psihi kakor tudi v zunanjih kulturnih vplivih dane pogoje za nastoj take alpske hiše, kakršna je. Iz teh pogojev si razlagamo alpsko hišo, dvor, vas z vsemi značilnostmi tako, da bi podobne hiše ne pričakovali drugod.

4. Naselje, struktura vasi, dvor.

Skoro od zgodnjega srednjega veka dalje je del Slovencev živel v vzhodnih Alpah, katere je poselil celo do Gornje in Nižje Avstrije, Kremške doline in Semeringa. Posebno gosto pa so se Slovenci naselili v rodovitnima, širokima ravninama Save in Drave. Od VIII. stoletja dalje so gospodarili Slovincem Bavarci, pozneje Franki in poslej najdlje avstrijski Nemci. Med alpskimi Slovenci so se naseljevali do konca XIV. stoletja sem številni nemški kolonisti.

Vprašanje naselja slovenske zemlje je kljub delavnosti ljubljanske univerze zadnja leta na tem polju še vedno nepopolno raziskano. Zaenkrat sem mogel nabrati sledeče podatke.

V alpskem in obalpskem terenu ločimo tri, morda celo štiri glavne vrste naselj: Posamična naselja in naselja v izredno daleč raztresenih »vaseh«, naselja v skupaj stisnjenih, pa nerednih vaseh, pa naselja v rednih obcestnih vaseh.

1. a) Posamična naselja (Einzelsiedlungen) srečamo v visokem gorovju, kjer se je naselil kmet sredi svoje kmetije na kolikortoliko ugodnem kraju daleč proč od sosedov. Takšna naselja dobimo na Kozjaku in ostalem »Kobanskem« gorovju, Pohorju in po višjem gorovju južnozapadno odtod proti Kamniškim planinam, v gorati Koroški pod Dravo, v gorah nad Bohinjsko dolino (Gorjušah, okrog Koprivnika, Podjelj, Komni, Pokluki), Kranjskogorskih in Rateških, Trbiških, Rajbeljskih, Bovških hribih, Poljansko-žirovskih in deloma Selških, Tunjiških v Tuhinjskih hribih itd.

1. b) Naselja v izredno daleč raztresenih »vaseh« bi nekako šteli med posamična naselja, se dobe istotam. Naj le spomnim na dolge vasi Davča, Kokra, Jezersko itd.

2. Potem ločimo raztresena sela in vasi v nerednih skupinah, dasi so te vasi skupaj stisnjeni dvori, morda v neugodnem terenu, ki ni dopuščal razvitja redno organizirane vasi. K tem spada dobršen del naših vasi v ozkih alpskih dolinah.

3. Urejene vasi ozkega obcestnega tipa se dobe na večjih obalpskih ravninah, kakor v Ziljski, Rožni, Podjurski dolini, Savski ravnini, ki se od jugovzhoda in Ljubljane sem kakor jezik vriva v osrčje Alp, v Savinjski dolini itd. V taki vasi so več ali manj redno v pravem kotu obrnjene hiše s čeli (Giebel) k cesti in tvorijo druga k drugi paralele na obeh straneh ceste.

Kar se dvorov tiče, imamo v visokem gorovju zelo veliko enotnih dvorov (Einzelhaus), ki imajo v ravni vrsti združena stanovanjska in gospodarska poslopja pod isto streho. (Glej V. 1, 4, VI. 1, 5, 6, VIII. 4, IX. 1.) V nerednih alpskih vaseh, kjer nagaja teren, so dvori tudi razčlenjeni in neredno zgrajeni (delna izjema vzhodno>vplivani »Kobanski dvori«), v urejenih vaseh ravninskega tipa pa gre v

ravnini največkrat za dvore, ki so alienotni ali pa imajo gospodarska poslopja oddeljena in postavljena pravokotno na smer stanovanjskih poslopij na koncu dvorišča. Intimnejše zveze med ognjiščnim pa živinorejskim prostorom se na ravnini, kjer gre bolj za poljedelsko gospodarstvo, rahljajo čedalje bolj, čim bolj se Alpam oddaljujemo proti vzhodu. Štajerski alpski dvori so često že vertikalistično združeni: spodaj hlev, zgoraj hiša (VII, 3 a, b).

Posamično naselje v enotnih dvorih imenujejo nemški etnografi »bavarsko«, naselje v vaseh ozkega obcestnega tipa z deloma odčlenjenimi dvori pa »frankovsko«. Ta terminologija, kakor poudarjajo nekateri, noče biti nekaj nacionalno opredeljenega. Sploh je v Alpah posamično naselje in enoten dvor (glej prejšnje poglavje!) nekaj tako naravnega kakor naselje ob ravni cesti za ravnino in baš »frankovski« tip je oni, katerega sledimo pri Nemcih v primeri s srednjimi Slovani, Madžari itd. — najmanj.

Trdijo, da so tipično nemška naselja tudi v ravnini posamičnega značaja. Če je v naših krajih kaj takšnih vplivov, potem jih morda sledimo deloma v gori omenjenih vaseh, Kokri, Davči, Tunjicah, nemara tudi v Bitnjem, kar je opazil že Valvasor. Če je dalje tipično za Slovane naselje v okroglih vaseh (Rundlinge), moramo reči, da takšnih vasi v našem ozemlju ni, pač pa so pri nas pogoste druge vrste slovanske »družinske« vasi, namreč one, kjer se več ali manj brez pravega reda kopičijo dvori v stisnjene vasi (sledí županske delitve zadrugarjem). Ozke, dolge obcestne vasi so nemara posledica naseljevanja kmetov po velikih zemljiških gosposkah (vlastelinstvih in graščinah).

Slovenske vasi so večinoma silno stare in so po mnenju A. Melika skozi stoletja obdržale svoje oblike in se niso kdo ve kaj izpreminjale ali kaj prida povečavale. V Alpskih krajih so vasi precej majhne in one z nad tridesetimi hišami so že redkost. Kar se tiče specifično slovanske razdelitve zemljišč okrog vasi, je naravno, da v visokogorskem terenu ta niso lepo arondirana okrog vasi kakor je to mogoče v ravnini. Vendar sta nemška raziskovalca dr. A. Meitzen in I. R. Bünker našla »sledí slovanske razdelitve zemljišč« tako v Ziljski dolini kakor celo daleč v nemškem ozemlju, v Lungauu in torej morajo na Slovenskem obstojati v potencirani meri. Razpravljanje o tem pa presega okvir tega dela.

5. Talni načrt slovenske alpske hiše.

Podpisani sem od leta 1924. dalje nabiral tlorise slovenskih hiš za ljubljanski etnografski muzej. Iz območja naših Alp se mi jih je posrečilo zbrati doslej okrog 140 in mislim, da v tej zbirki ne manjka nič tipičnega ali bistvenega, posebno če dodam še doslej objavljeni material (Haruzin, Murko, Bünker, Baš itd.). Zbral sem iz te zbirke one tipe, ki se stalno ponavljajo in izločil netipične, slučajne variante in podajam na naših tabelah vrsto teh značilnih tlorisov, kakor mi dopuščata odmerjeni prostor in izbira.

Prvi pogled na te tlorise pokaže, da gre v našem alpskem ozemlju, če le mogoče večidel za hišo značilno enotnega tipa, v katerem so v ravni vrsti združeni prostori za ljudi in živino tako, da je veža s kuhinjo v sredi med stanovanjem in hlevom (Mittelküchenflurhaus). Poleg takšnih tlorisov se uveljavljajo tipi s stransko vežo in križni tipi, ki pa so v absolutni manjšini in se mi ne zde za naše Alpe tako značilni. Druga, delna izjema so kozjaško-pohorske dimnice, ki imajo enoten pečni in ognjiščni prostor in često nad hlevi stanovanja.

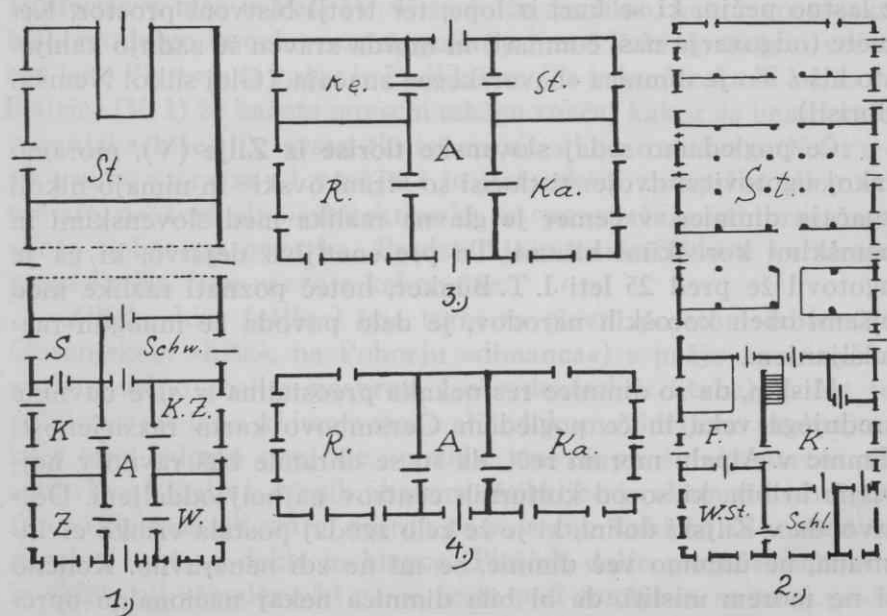
Nemški znanstveniki okrog Meringerja so opredelili slovenske tlorise v splošno kategorijo »gornjenemške« hišne kulture (odločena pečni in ognjiščni prostor), ki sega iz Alp prav do Bolgarije in Romunije in na severu do Litvancev, še posebej pa v družino hiš z osrednjo vežo in kuhinjo, torej »frankovsko« hišo, ki živi pa manj med Nemci kako med zapadnimi Slovani in Madžari in tvori nekak prehod k vzhodnjaški hiši. Dimnični tip se v tem okviru občuti kakor nekaka preostalina iz srednjega veka.

Toliko k splošni kategoriji. Če pogledamo naše izbrane tipe, se ti grupirajo na eni strani v začasna gospodarska in stanovarska poslopja in stalna.

Haruzin nam je popisal malone vse te začasne zgradbe, ki služijo v planinah ali shrambi krme ali so živinske staje začasa paše v planinah, ali pa služijo zasilnemu stanovanju pastirjev, planšarjev in sirarjev.

»Seniki«, »svisle« in »listnjaki« so najenostavnejši enocelični tipi, ki služijo le za shrambo krme in klaje. Dalje popisuje Haruzin tudi drvarske, lovske, ovčarske itd. »koče« in »bajte«, »ta-

merje« s Črne prsti in Stola, ki služijo tudi za začasna bivališča ljudem in so ali enocelični z ognjiščem v sredi in spalnim odrom in policami za mleko itd. ob eni sten, ali pa imajo še primitivno vežno lopo ali celo deljena ognjiščni in spalni prostor. Na Stolu je našel Haruzin »tamor«, zgradbo z osrednjo celico z ognjiščem, brez veže in dvema kamricama-mlekarnama. Kar sem podpisani videl v Gorenjskih hribih »staj« ali »stanov«, so bili večinoma brez veže, tako da vstopiš skozi vrata koj v prostor z enim ali dvema okencema in ognjiščem (redko v sredi prostora), iz tega prostora pa na levo ali desno v eno ali dvookenski prostor s posteljo, ki je obenem tudi shramba za mleko in sir. Stanu je često

Nemški tlorisi iz Alp.

Nemški hišni tipi v Alpah.

1. Tirolski tip (Z = Zimmer, K = Küche, S = Speise, Schw = Schweinestall, K. Z. = Knechtezimmer, W = Werkstatt, A = Hausgang, St. = Stall).
2. Bavarski tip (W. St. = Wohnstube, F = Fletz, K = Küche, Schl = Schlafstube, St = Stall).
3. Koroški tip (A = Laube, R = Rauchstube, Ka = Kachelstube, St = Stübel, Ke = Kemetn).
4. Štajerski tip (A = Laube, R = Rauchstube, Ka = Kachelstube).

prizgrajen še hlev ali staja, ki ima v podstrešju prostor za shrambo sena. Posebnost so okrogle kočice na Veliki planini, kjer je v sredi pastirjev prostor, okrog tega pa staja za ovce.

Toliko o začasnih planinskih stavbah, ki nudijo le malo problemov. Poglejmo sedaj tipične tlorise iz najbolj zahodnega prebivališča Slovencev, iz Ziljske doline, kakor jih je nabral I. R. Bünker. Še poprej pa si ponazorimo značilni hišni tip koroških alpskih Nemcev, ki robijo Slovence.

Iz sheme (iz Trebesinga v Lieserthalu), ki je vseskozi tipična za koroške Nemce, posnemam, da gre tu za tip z osrednjo vežo, ob kateri so nekako v kvadratičnem ravnotežju nanizani prostori: dimnica (obenem glavni prostor hiše), dalje kahljasta hiša z lastno pečjo, ki se kuri iz lope, ter tretji bistveni prostor, Komete (odgovarja naši čumnati) in morda zraven še zadnjo kahljasto hišo. To je dimnica »bavarskega« značaja. (Glej sliko: Nemški tlorisi!)

Če pogledamo sedaj slovenske tlorise iz Zilje (V), moramo takoj ugotoviti dvoje: ti tlorisi so »frankovski« in nimajo nikoli značaja dimnice, v čemer je glavna razlika med slovenskimi in nemškimi koroškimi hišami. To presenetljivo dejstvo, ki ga je ugotovil že pred 25 leti I. T. Bünker, hoteč poznati razlike med hišami obeh koroških narodov, je dalo povoda že mnogim razmišljanjem.

Mislím, da so dimnice res nekaka preostalina iz sive davnine srednjega veka in če pogledam Gerambovo karto razširjenosti dimnic v Alpah, moram reči, da so se ohranile baš ravno v najvišjih hribih, ki so od kulturnih centrov najbolj oddaljeni. Dejstvo, da v Ziljski dolini, ki je že zelo zgodaj postala visoko civilizirana, ne dobimo več dimnic, se mi ne zdi nenaravno. Končno si ne morem misliti, da bi bila dimnica nekaj nacionalno opredeljenega. V srednjem veku je bila splošna last sveta, no, pa se je tu pa tam še ohranila in je zanimivo, da se je samo pri koroških Nemcih, dasi seže na Štajerskem še malo v slovensko ozemlje v Pohorskem in Kozjakovem gorovju.

Druga razlika, »frankovski« tloris z osrednjo vežo in kuhinjo, ima nemara več opraviti z etnografsko opredelitvijo, zakaj večinom ga imajo zapadni Slovani, Čehi, Slovaki in po njih vplivani del Madžarov, pa le malo vzhodnjealpskih Nemcev. Mislím pa, da je sovpad narodne in hišne meje na Koroškem* vendarle samo slučajen.

Pa si oglejmo ziljske tlorise točneje.

Najbolj podobna nemškimi tipom na zunaj je med našimi po tlorisu Pongracova hiša iz Peči (V. 2) s svojo izredno široko, osrednjo »vejžo«, ob kateri so razporejeni desno »špajza« in »štibeljc«, levo pa »izba« in »kuhnja«. Tloris je res iz »bavarske« družine, tudi po svoji obliki, ki se bliža neki kvadratnosti, ni ostalim slovenskim podoben, toda reči treba, da so te vrste ziljski tlorisi v ogromni manjšini (Rožna dolina, ponekod okrog Jezerskega). Hiša Gornjega Debernika in zlasti zaradi starosti (nastala l. 1576.) zanimiva Plešinova hiša iz Gorič (V. 3) imata sicer še prehodno vežo, toda kuhinja se je vanjo že markantno potisnila in »vejžo« zapira, tvoreč tako nadaljnji prostor, ki ga nemška dimnica nima. Vinteričeva hiša iz Peči (V. 4) se je že značilno, kakor gorenjske hiše, na dolgo in ozko razpotegnila in ima s kuhinjo zaprto vežo; baš tako Pinterjeva kajža iz Podkloštra. Ta in pa Veskova kajža iz Bistrice (V. 1) že kažeta povsem takšen značaj kakor ga imajo naše gorenjske hiše. Te vrste tlorisi so na slovenskem Korosškem v ogromni večini in kot takšni z nemško dimnico nimajo ne formalno-arhitektonski ne po značajnosti prostorov skoro nobenega opravka. Predstavljajo namreč dosti kulturno naprednejšo fazo razvoja kakor one.

Ziljska hiša (»šiša«) ima torej za glavni prostor »izbo« (na Gorenjskem »hiša«, na Pohorju »dimanca«) s pečjo in mizo, ki si diagonalno stojita nasproti (»oberdeutsche« Stube), poleg te obligatno »vejžo«, ki ima s steno ali le lokom oddeljeno »kuhinjo«, kjer stoji odprto ognjišče »pozid«, zraven pa še »kamerco« ali »štibel«, »štibeljc«, včasih obenem »štibeljc« in »kamro«, »čumna-to« za dekleta ali stare, morda to z lastno kuhinjo in morda še posebni sobi za dekletke in hlapce (Plešin), dalje mogoče »špajzo« in »klet« ali »čevder«, ki pa je često pod zemljo in se vanj pride po stopnicah iz »vejže«. V Rožni dolini je nasproti izbe »jispica«, nasproti »kamrce« (za spalnico) pa »kamra« ali »velb« mesto »špajze«. Pritličje, »pozemje« ima nad seboj podstrešje, leseno »gornjo izbo« za shrambo žita, skrinj itd. z »gankom«, v katero se pride po stopnicah ali po lestvi iz »vejže«, ali pa ima tudi zgoraj zidano stanovanje, in tedaj gre za »gornjo izbo«, »gornji štibeljc« ali »kamro«, spalnice za dekletke itd., nad vežo pa se gornji prostor po nemškem načinu imenuje včasih »na solu«. Često ima ziljska hiša še zraven v pritličju hlev, nad njim pa »škedenj« in »parne« ali »šupo«.

Med hišami glavnega ziljskega tipa pa med gorenjskimi v skrajnem severozapadnem kotu (Bohinj, Bled, Mojstrana, Kranjska gora) ne vidim bistvenih razlik glede izoblikovanja tlorisa.

Bohinjci (VI. 1, 2, VIII. 1, 2, 3, 4, XI. 1) imajo v rabi živinorejski dvor enotnega tipa istotako kakor Ziljani z vhodom iz podolžne strani, nikoli s čela, kakor »bavarske« nemške hiše. Najprej stopiš skozi »duri« v »vežo«, katere zadnji del je kakor na Koroškem z zidanim lokom (»šipovcem«, »šipohom«, »šipovnikom«) oddeljen od veže in tvori najčešče zidano in obokano (»velf«) kuhinjo z ognjiščem »goniše«, svinjskim kotlom in »predpečkom« od koder se kuri v »hiši« peč. Levo ali desno stopiš iz veže v »hišo«, ki je istotako organizirana s pečjo in mizo kakor ziljska, iz hiše vodijo ob peči vrata v »kamro«. Na drugi strani veže stopiš v »čevder« skozi ena, skozi druga vrata pa v »čumnato« (prostor za odrasle otroke ali pa za »stare« po sinovi poroki). Često je »čevder« napol pod zemljo in je »čumnata« nad njim zidana, da moraš v njo preko par stopnic. Iz veže vodi pred »šipovnikom« stopnišče ali lestva (»štenge«) v podstrešje (»na vrh«, »na hišo«, »jispac«), ki je najčešče leseno in služi shrambi žita, skrinj in ima galerijo, »gank« na čelni ali na čelni in eni podolžni strani, redkeje na treh straneh, skoro vedno pa na čelni strani. Če je nad hišo stanovanje, gre tedaj za »gornjo hišo«, »gornjo kuhno«, prostor »na veži« in nekje sem dobil (Stara Fužina) celo prostorček »nad ješteržjem«. Stanovanjskemu poslopju je najčešče naravnost pričlenjeno poslopje za živino in krmo, in sicer nikoli k hiši, nego vedno k čevdru ali čumnati. V pritličju se nahajata goveji pa konjski hlev ali štala, nad tema pa zgoraj »škedenj« in »šupa« tako, da prideš v ta prostora često preko »mostu«, ki vodi ali izpred hišnih vrat na škedenj ali pa se ta most zadaj spušča na loku iz škednja. Pod tem mostom je navadno vzdian svinjak. Zelo čest pojav v Bohinju so enotni dvori na malce nagnjenem terenu, tako da pride na višino hiša, v nižino pa na pobočje prislonjen (najpogosteje Češnjica) hlev, da sta hiša in škedenj ravno zvezana, hlev pa je pod njima (VI. 1, VIII. 4, XI. 1).

Variante od tega večinskega tipa so le zelo nebstvene. Alpski slovenski tip je res tip, drugače kakor recimo notranjski ali primorski, ki se vsak čas drugače prilagodevata terenu v tlorisu. Včasih srečaš po Bohinju (Koprivnik, Češnjica) peteroglate veže, v katere vodijo poševno vdelana vrata, očevidno zato, ker

je bilo treba zvezati širšo hišo z ožjim »čevdrom« itd. (VI. 2). Tipi z ogelno vežo so redki v Bohinju, navadno so nastali vsled pozneje prizidane kamre za kuhinjo. Blejski, rateški in belo-peški, mojstranski in kranjskogorski, deloma radovljiški, podnarški, kamnogoriški tipi se od značilnega bohinjskega, kolikor sem ugotovil, v bistvu malo ali nič ne razlikujejo v pogledu tlorisa (VI. 3, 4, VIII. 6, IX. 3, 4).

V **savski dolini** (Kranj, Škofja Loka, Cerklje) se ta tip na ravni način modificira in izgubi svoj specifično živinorejski poudarek. Enotni dvori niso več obligatni, dasi so pogosti (VI. 5, VIII. 5, IX. 5, 7), hiše so majhne in štejejo včasih samo še »hišo«, »vežo«, iz katere je odpadla kuhinja in se kuha »pred pečjo« ali »na veži« v sobno peč, dalje »kevder«, »hram« ali »špajzo« (Bitnje, Stražišče) (X. 8, VI. 5). Alpski tip proti Ljubljani v nižini počasi zamira, v kolikor ne dobiva celo vsaj rahlo nakazanih značilnosti južnovzhodnje slovenske hiše simetričnega tlorisa, troceličnega, brez posebne kuhinje in razvoja prostorov v višino (VI. 7, X. 3). Vendar pa dobimo še v bližnji ljubljanski okolici, okrog Škofje Loke, Kranja, Medvod, celo Črnuč še posamezne hiše z več ali manj alpskim značajem (VIII. 5, IX. 5, 6, 7).

V **selško-poljanski dolini** prehaja naš alpski tip na zunaj v notranjskega, na znotraj pa ima pogosto še povsem alpski značaj. Posebno v žirovskih hribih stoje ogromni enotni dvori živinorejskega značaja (Žirovski vrh, Stara Oselica, Sv. Trije Kralji itd.), v katerih je stik med ljudmi in živino dostikrat posebno intimen zato, ker iz veže lahko direktno stopiš v hlev ali na skedenj (Žirovski vrh, Račevo, Goropeke) in ne vedno v »kamro« ali »cimer« (VI. 6, IX. 8). Tlorisi so v zelo starih hišah zelo komplicirani, v bistvu pa alpski, in zelo priljubljen je motiv peterokotne veže ali celo zveza hiše z nekoliko višje stoječim gospodarskim poslopjem tako, da so na obeh straneh pogosto prehodne veže poševna vrata. Podstrešje nima več »gankov«, nego je zaplankano z ravnim pažem in tudi streha nima več čopov kakor gorenjska in koroška ter štajerska hiša. V tem ozemlju so po večini popolnoma zidane hiše, zlasti v nižini.

V **Trenti in bivši severni Goriški** vladajo posamični dvori, na severu še alpskega značaja, v bovških hribih često dimnice in enoceličnice, nekako pri črti Kobarid-Tolmin pa se jame alpski tip

presnavljati v sredozemski kaminski tip hiše, ki z alpskim nima več skupnosti: glavni prostor je ognjiščni, postranski »izba«, ognjišče (»kamin«) često v tlorisu pogleda iz hiše ven (italijanski vpliv). V tem ozemlju, severno od Tolmina, dobimo včasih v Trenti, v bovških hribih, proti južnokoroški meji še prave alpske hiše, ponekod pa že take, ki razvijajo prostore pretežno vertikalno in tudi kriti »ganki« nimajo več značaja visokih altan nego osrednjih hodnikov, kakor je to na jugu in vzhodu Slovencev običajno.

* * *

Posebnost med slovenskimi alpskimi hišami so zapadnoštajerske in južnokoroške dimnice, ki danes že izginjajo in so že redkost (VII, XII, XIII).

Bistvo dimničnega tipa hiše je, da vsebuje kot glavni prostor tako zvano »dimnico« (»dimnjačo«, »dimanco«, Rauchstube), ki je obenem gorenjska »hiša« in »kuhinja«, zakaj v njej se nahaja poleg mize tudi ognjišče (zid) in za njim še krušna peč prizidana. Neobhodno ima vsaka dimnica poleg sebe še lopo (»loupa«, »lojpa«, die Laube), v novejšem času pa so te stare dimnice dobivale še tretji glavni člen, namreč »kahljasto« ali »novo«, večidel zidano hišo »štibl« ali »kamro« (= spalnica), s posebno (bučno) pečjo, ki se kuri iz lope.

F. Baš v svoji temeljiti razpravi o kobanskih dimnicah trdi, da se je dimnica razvila iz ilirske ali keltske hiše, navajajoč dr. Šmidova odkritja na Pošteli. Dvocelična dimnica je živela v srednjem veku v vsej Evropi in ne vem, zakaj naj bi bil to ravno ilirski ali keltski vpliv, ko pa je specifično antičnega in v današnji formulaciji srednjeveškega izvora. Še danes namreč segajo dimnice od Maribora in Voraua na severnem Štajerskem prav do srca Tirolske in celo na Predarelsko, kamor ilirski vplivi gotovo niso segli. Drugič se ne strinjam s tezo F. Baša, po kateri bi se dalo dokazati, da je tip dimnice »geografsko vmesni tip med južnoevropsko kaminasto hišo in pa vzhodnoevropsko hišo (Herdofenhaus)«. Kaminasta hiša je specialiteta plemen ob sredozemskem morju že od antike sem kakor je »Herdofenhaus« značilen za vzhodno Evropo tudi vsaj izza zgodnjega srednjega veka sem, dimnica pa je zgolj zadnji stadij razvoja srednjeveške hiše, ki je bila nekoč last vsega neromanskega zapada. Naravno je, da se je najdlje ohranila baš v centralnih Alpah, povsod

drugod pa ali že izumrla pod pritiskom moderne civilizacije, ali pa izumira.

Glede razširjenosti dimnic v našem ozemlju pridejo v poštev dela Murka, Stegenška in Baša ter karti hišnih tipov od Dachlerja, izdaje Bauernhaus in Oesterreich-Ungarn, pa Gerambova razmejitev.

Murko pravi, leta 1906., da je ozemlje dimnic okrog Marenberka, Slovenjgradca in Maribora na levem in desnem dravskem bregu, dalje na Kozjaku in Pohorju do Dravinje. Okrog leta 1885. je bila celo polovica hiš v Selnici blizu Maribora še dimnic, in iz Slovenskih goric je tudi imel poročila o štirih (Sv. Ana, Sv. Jakob). Na Koroškem so bile dimnice vsaj pred desetletji po Murkovem na jezikovni meji tri ure od Celovca proti Freudenbergu in za leto 1906. poroča o še stoječih iz Mežiške doline okrog Guštanja, na Tolstem Vrhu. Stegenšek je leta 1907. dokazal, da so se dimnice nekdanj nahajale celo v laškem okraju. Baš trdi, da je dimnica konec XIX. stoletja prevladovala tudi v Dravski dolini. Najbolj natančna je Gerambova karta, ki razmejuje alpske dimnice in navaja njih razširjenost in gostoto okrog let 1800. in leta 1915. v procentih. Po tej karti so segle dimnice leta 1800. celo do Ptuja na vzhodu, proti jugu do črte nekako Konjice-Šoštanj-Mozirje, do severnih pobočij Savinjskih Alp, Karavank in obsegale še vso Ziljo. Leta 1915. se je meja umaknila dalje v centralne Alpe proti severu in zapadu in na Kozjaku in Pohorju ter na Radlah jih šteje Geramb tedaj še 10 do 25%, južnozahodno od Pohorja 5 do 10%, v severnih Slovenskih Goricah 1 do 5%, na Koroškem južnovzhodno od Celovca pod Dravo, v Obirjevem območju pa 1 do 5%.

Danes so dimnice že redkost in Baš pravi, da so na Pohorju izginile v dobi predvojne generacije, da jih na Strojni že ni več, v Kobanskem gorovju pa so izginile v prvih povojnih letih, oziroma rapidno izginjajo. V Logarski in Savinjski dolini nisem podpisani našel nobene in moram pritrditi v tej točki Gerambu.

Najstarejši tlorisi zapadnoštajerskih dimnic, kakor jih popisujejo Murko, Baš i. dr., vsebujejo na eni strani lope dimnico, na drugi pa novo ali kahljasto hišo (VII. 1) in se v tem nikakor ne ločijo od dimnic v nemških štajerskih Alpah severno ali zapadno od Slovencev. (Glej sliko: Nemški tlorisi!) O »slovanstvu« ali »nemštvu« teh dimnic razpravljati se mi zdi mlatva prazne slame, ker je to le

vprašanje večje ali manjše civilizatorične naprednosti v Alpah, skupno nam in Nemcem. Če pa drugače formuliramo to vprašanje in se vprašamo, kateri danes živečih alpskih tipov pri Slovencih je najbolj podoben alpskim tipom med Nemci, je to kajpak dimnica s svojo »bavarski« prehodno vežo. Reči pa je treba, da so vse dimnice na vzhodnem pobočju centralnih Alp že sprejele svoje značilne vplive z vzhoda, panonske ravnine. Veliko dimnic ima spodaj zidano ali klet ali pa hlev in šele na tem zidanem podstavku leseno dimnico in zidano kahljasto hišo. Ta razvoj 1.) prostor v vertikalni smeri, ta 2.) koncentracija, ta 3.) simetrija tlorisa, ki se često pojavi po vzorcu vzhoda s sprednjo in zadnjo hišo (VII. 3 a, b), 4.) kolenast, križni, ali ločeni dvor so mi že znaki prehodnega tipa, ki ima že nekaj vzhodnjaških značilnosti, na katere kažejo tudi že 5.) nazivi »na dile«, »priklet«, žulj«, »zidanica«, ki so doma na panonski vzhodnještajerski nižini.

Smolnikova dimanca iz Sv. Križa pri Mariboru (VII. 2), katere tloris je podal Murko*, je imela desno od lope dimanco, levo od lope veliki štibl s pečjo, kurjeno iz lope, in pa velb, obokano kamro. V lopo pa se je vrinil še mali štibl s pečjo, ki se je kurila iz dimance. Neka druga dimanca iz iste fare (Murko 27) je tudi pozneje dobila štibl v lopo, ona iz Št. Janža nad Dravčami (Murko 28) pa je po starem ostala: dimanca, lopa, kahljasta hiša (VII. 1). Dimanca iz Št. Jakoba v Slovenskih goricah (Murko 23) je dobila k dimanci prizidano kamro, lopo pa je domala izpolnila »hiša«, iz katere je levo vhod v štibl. Seršenova hiša iz Ostrega vrha na Kobanskem (VII. 4), ki jo popisuje Baš (27), ima novejši naziv za staro dimanco, kuhinja, dalje veliki štible ali hišico in v lopo vrinjen štible. Konečnikova hiša iz spodnje Kaple (Baš 30) ima dimanco, veliki štible in lopo, očevidno pa je pozneje zraven prizgrajen še mali štible nad vežo, tako da je nastal tloris v obliki T. Čepetova hiša iz Slemena (Baš 32, VII. 5) ima desno od veže dimnico, levo kamrico in malo hišo, v vežo pa se je v kot vselil štible.

Kaj nam kažejo te poznejše prizidave?

Povsod vidimo skoro, da je osrednjo, prvotno prehodno vežo s časom pri Slovencih zadelal na mestu, kjer bi bila gorenjska kuhinja — kak štible in povzročil s tem pravcati splošno-slovenskoalpski tloris, dasi imajo neki prostori še različno rabo, kar pa gre na račun počasnega razvoja. Če pogledam

množico štajerskih in koroških nemških dimnic v delu »Das Bauernhaus in Oesterreich-Ungarn«, tam v novejšem času ne obstoja težnja zadelati »Laube« s kakim posebnim prostorom, nego se ta težnja omejuje na slovensko ozemlje in posledica je tloris, ki je vsaj na oko — slovensko — alpski z arhitektonskega stališča.

Kar sem podpisani na zapadnem Štajerskem videl hiš, bodisi še — redko — dimnic, bodisi prezidav iz dimnic, sem dobil vtis, da se stare »nemške« dimnice na Slovenskem vsaj v dobi zadnjih stoletij prekrajajo v arhitektonske forme, ki v tlorisu čedalje bolj sličijo tipu z osrednjo vežo in kuhinjo (Baš 39). Koj na robu dimničinega ozemlja že vstajajo hiše, katere imajo sicer več ali manj alpsko ali pa vzhodnjaško zunanost, ki pa vendar kažejo simetričen tloris z »loupou« in »kuhnjo« v sredi in »velko« in »malo hišo« ob straneh, recimo Soldat v Planici nad Celjem št. 14 (spodaj zidanci), ali pa Kovač, Doblatica pri Celju št. 9 (VII. 3 a, b), ki sicer kažejo že povsem vzhodneslovenski simetričen tip vertikalnega značaja, ki pa imata nasproti temu tipu še na alpski način odločno predeljeni veži, katere zadnji, s steno odgrajeni konec je »kuhnja«.

Slovenski alpski tloris, bomo rekli, je večinoma tloris enotnega dvora živinorejskega značaja, z osrednjo vežo in kuhinjo. Delna izjema so le najstarejše dimnice na Kozjaku in Pohorju, ki pa v novejšem času tudi dobivajo zaradi prezidav — slovenski alpski tloris, vsaj v arhitektonskem pogledu. Na vzhodu in jugovzhodu robi ta tip vzhodneslovenski, simetrični, vertikalno se razvijajoči tip, ki pošilja rahle vplive celo daleč na severozapad v savski dolini, na zapadu in severu pa alpskonemška dimnica »bavarskega« tipa, na jugozapadu pa prehaja ta tip v sredozemski kaminski tip. V pogledu etnografskih mej seveda meje niso kdo ve kaj točno krite z jezikovnimi, toda takšno formulacijo »frankovskega« tipa hiše, kakor je slovenska alpska, imajo vendar v pretežni večini le — zapadni Slovani.

6. Konstrukcija in zunanost.

Primorsko-goriške in kraševske hiše so čisto kamenite ali zidane, vzhodnještajerske ilovnate z lesenim ogrodjem, dolnjsko-belokranjske večinoma lesene ali pa imajo lesene hiše postavljene na zidane hleve, alpske hiše med Slovenci pa so v veliki večini v stanovanjskem pritličju zidane, v podstrešju pa lesene. Čisto lesena so večinoma le planšarska stanovanjska in gospodarska poslopja, dalje prosto stoječa gospodarska poslopja pa revnejše kajže, tako da moremo reči, da je na vzhodu Slovenije več čisto lesenih hiš kakor drugod.

V ziljsko-gorenjskem območju je največ v pritličju zidanih, v podstrešju lesenih hiš. Šele v obalpski ravnini ob Savi, n. pr. v okolici Kranja in Škofje Loke je več čisto lesenih hiš. Na zapadnem Štajerskem pa gre večinoma kakor na vzhodu Slovenije za zidane (kamenite) hleve, na katerih stoje lesene ali deloma lesene hiše (zidana kahljasta hiša ali štibl), ki pa so po Bašu šele v novejšem času dobile podzidane hleve in so bile v prejšnjih stoletjih čisto lesene in na pobočjih podprte s stebri.

Linhart-Haruzinova teza, naj bi bile »prvotne« slovenske hiše čisto lesene, bo za srednji vek gotovo držala, če so bila res ognjišča, kakor se domneva, sredi celic, toda pri vsej vabljenosti in romantiki te »razvojne« teze si recimo na Krasu tudi v srednjem veku ne morem misliti lesenih hiš in deloma tudi v Alpah ne. Zakaj naj bi baš naši kmetje šele v XVIII. stoletju začeli zidati, ko je zid že par tisoč let vsaj povsod poznan in material zanj dan, ne vem. Pri vsem tem poznam še celo kopo zidanih kmečkih alpskih hiš iz XVI. in celo XV. stoletja in morda se bodo kdaj še starejše odkrile.

Naj opišem sedaj alpski način lesenih hišnih konstrukcij. Bistvenih tehničnih razlik nisem našel ne na Ziljskem ne na Štajerskem ne na Gorenjskem. Terminologijo pa porabljam deloma bohinjsko-blejsko-mojstransko, deloma koroško, štajerska pa žal, še čaka na popisovatelja.

Torej naše alpske lesene stavbe spadajo tehnično v družino brunastih zgradb (Blockwerkbauten), t. j. njih stene so zgrajene iz vodoravno naloženih in na konceh ujetih brun. Najenostavnejše zgradbe, kakor listnjaki, stanovi, seniki, drvarske kočice so iz okroglih smrekovih brun, ki se polagajo na kamenit ali zidan pod-

stavek po štirje in štirje v pravokot ujeti in pritrjeni z eno ali dvostranskimi, plitvimi vdolbinami (glej risbo T. I. št. 1!)

Kajže, lesene hiše i. dr., ki so skrbneje zgrajene, so sestavljene iz podolžno razpolovljenih brun, ki so na Gorenjskem na zunanji strani valjasto vzbočena, znotraj pa ploska, na Koroškem in Štajerskem pa sploščena na obeh straneh. Zunanja konca se tudi sploščita in obtešeta ali obžagata v forme, kakor jih kažejo naše risbe T. I. 2, 3, 4, 5. Korošci imajo največ združenj po shemi 2., Bohinjci po shemi 3., Štajerci po shemi 3. in 4., dobe se pa tudi umetnejše, kakor po shemi 5. (Puštal). V Bohinju sem čul za te ogelne konstrukcije izraze: »cinkano«, »ujeto«, »šlesano« in za shemo 3. (Schwalbenschweifform) izraz »ujeto na zajerngo«.

Temelj hiši je kamenit in z malto spojen zid (Koroško, Gorenjsko), kjer ni apnenca (Zapadnje Štajersko) pa škrlilavci z glino spojeni (T. I. 6). V Bohinju in na Koroškem sem čul za ta podstavek ime »stou« ali »fonda«. V ta zid se udeneta prva bruna, izredno močna, često mecesnova (zapadno Štajersko: »rešternik«). Prvi trije ali štirje mole iz oglov hiše mogočna »kolena« (T. I. 6); ti nosijo vse stene in se imenujejo na Gorenjskem »spodnji oklepje«. Na spodnje oklepe pridejo stene iz lažjih smrekovih brun (»ostenjk« Cerklje, »pvat«, plur. »pvatóva« Bohinj, »fostne« Štajersko, »tram« Koroško). Vrh stene pridejo zopet zelo močni »gornji oklepje« (»gredé«, Cerklje), ki imajo nositi »ršt« (das Gerüst). Ti zopet tvorijo kolena, često profilirana v formah (glej risbo T. I. 6 ter 7 do 12). Najspodnejše bruno spodnjih oklepov je često dekorativno obrezano »na ajdovo zrno« (Bohinj, T. I. 6).

»Ršt« (T. II, 1), leseno ogrodje podstrešja, sedi na gornjih oklepih, je pa večje od obsega sten in v čelu ali na dveh ali celo treh straneh moli daleč preko nje (»odnes« Gor., nad gankom, »žuljem« na Štajerskem nadstrešek »podsek«). Alpski Slovenci razbijo »nemški način« podstrešnega ogrodja (T. II. 1.). Ta sestoji iz »glajta«, t. j. horizontalne opore dveh močnih tesanih brun (na vertikalnih »stebrih«) in pa iz »šperovcev«, tanjših brun, ki se pošev naslonijo na oklepe in glajt, da tvorijo v vrhu vilice (»glastovca«) za »sleme«. Kar je še treba vezi med glajtom, stebri, šperovci in oklepi, se tem pravi »panti«. Na »šperovce« se vodoravno pribijejo tanki »remelji«, »letve« ali »late«, konec strehe pa drži močna »strešna« (T. I. 12). Na late se pribijejo ca. 1 m dolge smrekove deske »dile«, »škodle«, »šinkelni«, »šindelni«, na

ta ali oni način (na »trifo«, na »unafurm« itd.). Ostaneta še odprtini v obeh čelih. Ti dve se »zaplankata«, »zapažita« z vertikalnimi »dilami« ali »plankami« (»paž«, »opažje«, Gor., »svislo« Štaj.), vsaj ono čelo nad stanovanjsko »hišo« pa dobi ali lepo valovito izrezano, podolgasto »lino«, ki daje »jispi« svetlobo (IV. 4 do 11), ali pa nastane v čelu zaprt (VIII. 1, 5, IX. 7, X. 8) ali celo odprt »gank«, oziroma odprt gank v čelu in eni podolžni strani (VIII. 2, 3, IX. 2, 3, 5, 6) ali celo na treh straneh hiše, oziroma gre lahko v čelu obenem za odprt in zaprt gank, nad njima pa še lino (VIII. 2). Gankove spodnje opore so vedno zakrite. Gankova ograja ima na oglih iztesane, profilirane lesene stebričke (»zavrček«, Cerklje), ki spajajo gank s pažem nad njim. Iz čelnega opažja često gleda skozi ozko, podolgasto pravokotno luknjo »dira«, nekoliko velika ploska lesena škatla, ki se more poriniti iz paža ven in na kateri se suši proso (IX. 5). Dira se ponekod poriva iz čela s posebnim, vrtečim se mehanizmom, seve zelo primitivnim. Ponekod imajo strehe na vrhu čel še kape, »šope« ali »čope« (Walm).

Vrhu stene, za katero je »hiša«, gleda iz hiše koleno »trama« (II 2., 4.) (»štuctram«), ki nosi v »hiši« leseni strop. Ta obstoji iz dveh redov desk, nameščenih kakor kaže profil (II. 3.). Če je »hiša« zelo velika, je treba tudi dveh, redkeje treh tramov za strop. Na Štajerskem opira glavo trama često zunaj lesen steber, »trlica«.

Popolnoma lesenih hiš, takih, da ne bi imele niti delca zidu v svojem organizmu, se mi zdi, razen med planšarskimi stavbami, sploh ni, zakaj vsaj stena ob ognjišču in hišni peči je zidana tudi v najrevnejših kajžah, bajštvah in bajtah (VIII. 1, X. 8). Zelo često pa je zidan sploh ves ognjiščni prostor, dalje je često stari leseni hiši v novejšem času prizidana kamra, dalje čumnata in klet. Štajerske dimnice so dobile zidano steno seve ob »zidu«, dalje zidano »kahljasto hišo« ali »štibl«, pa podzidan hlev ali klet (»zidanica«, »kelder«). Okrog Škofje Loke se dobe tudi zanimive enonadstropne hiše, ki imajo zidano pritličje in vse nadstropje razen »gornje hiše« (IX. 7).

Najnavadnejši tip na Koroškem in Gorenjskem pa je oni, ki ima zidano vse pritličje (včasih izjema le še »hiša«), tako stanovanjskega prostora kakor hleva, pa leseno, daleč čez stene moleče podstrešje, šupo in skedenj (VIII. 2, 3, 4, IX. 2—8). Nekatere hiše imajo nad »hišo« le splošno podstrešje (»jispa«) z zaprtim

»gankom«, one z odprtimi ganki pa imajo izdelano leseno, bruna-sto »gornjo hišo«. Ponekod na Koroškem in v Mojstrani, Kranjski gori, Ratečah, Beli peči, Podkorenu je na nizko zidano pritličje stavljen še visok, zapažen podstavek z gornjo hišo in šele nanj pride streha. Štajerske hiše imajo redko čez stene moleče podstrešje in velike line v »svislu« (paž), ganke često zelo nizko, često okrog več delov križne hiše. Marsikdaj so ti bolj za dekoracijo kakor za potrebo. Hodniku, ki vodi pri prislonjenih in s hlevi podzidanih hišah do hišnih duri, pravijo »žulj«. V Poljanski in deloma tudi Selški dolini stoje često ogromne, čisto zidane nadstropne hiše nenavadno širokih čel (s po 5 ali več okni); te so brez gankov in čopov in imajo čela čisto ravno zaplankana in v njih le neznatne linice za svetlobo (IX. 8). Te hiše imajo vedno slamnate strehe, kakor tudi često one v savski nižini, ponekod tudi že v zapadnem Štajerju, redko pa na Koroškem. Nadstropne čisto zidane hiše nimajo gankov razen morda le tik pod čopom v čelu zaprt gank (VIII. 5). Hiše s poševnimi vratmi in ožjo hišo ali čumnato pridobe s tem ob steni ob vratik nekak krit hodnik. Na zapadnem Štajerskem se streha često nad žuljem podaljša (panonski vpliv) v »podsek«.

Strehe so na Koroškem vedno čopaste (značilen je prazen trikotast kljun vrh čopa IX. 1, 2) v Bohinju, često brez čopov, zelo strme strehe (Satteldach), hiše v čelih zelo ozke (le dvoje oken) in vitko visoke. V nižjih krajih so strehe položnejše, čela širša (v Poljanski dolini, okrog Škofje Loke in Kranju, kjer je cvelo tkalstvo, celo po četvero, petero oken v čelu), hiša se bolj široko vlega na zemljo.

Istotako v hišah na ravnini, kjer ni več toliko padavin, podstrešje ne moli tako silno daleč iznad sten ven kakor v Bohinju, Mojstrani, Ratečah, Koroškem. V Poljanski dolini sploh ne sega preko sten, tudi na robu Pohorja in Kozjaka ta alpska hišna značilnost naglo pojema proti vzhodu. Obenem se proti vzhodu čedalje redkeje javljajo ganki in od Kranja in Škofje Loke južneje še redko dobiš odprt gank; najpogostejša je še lina in še ta pod Ljubljano na Dolenjskem izgine.

V ostalem ti oko, če imaš le nekaj vaje, takoj pokaže razdelitev prostorov znotraj: kje je veža s kuhinjo, ti povedo hišne duri, pod okrašenim čelom hišo, morda s kamro (število oken), majhno, visoko ležeče okence v steni nasproti hiše javi čumnato itd. Če vodijo k durim stopnice, če je hiša prislonjena, veš, da

imaš pod hišo klet ali hlev, če je kos čela zidan, veš, da je to kamra itd.

Novejše hiše, zidane zadnjih sto let, so zlasti v ziljski, savski in dravski ravnini dobile že pečat meščanske civilizacije in danes se lesena hiša že izredno redko stavi. V ravninah so zelo pogoste zidane hiše, ki imajo v podstrešju (čelo) vsaj eno »kamro« ali »cimer« vstavljen; nad vežo izstopi iz strehe često del stene z lastno streho in oknom (»kukrle«, »frčada« — *facciata*), ki znači lastno sobico ali pa je zidar hotel le dati s tem gornji veži svetlobo. Včasih se ta »kukrle« pomoli daleč notraj, da mora biti podprt z dvema stebroma, ali pa celo izstopi iz hiše ves »srednji rizalit«. Strehe so v novejšem času opekaste in vsa zunanost je dobila preprosto meščansko lice. Le v gorskih vaseh, od središč civilizacije zelo oddaljenih, se še stavijo (zelo redko) »alpske ljudske hiše«.

Naj sedaj popišem še okna, vrata, ganke, rezbarski in slikarski okras hiš, nato pa notranjost.

Okna najstarejših lesenih hiš so bila zelo majhna, kvadratasta in niso imela večjih stranic od 30 cm. Bile so to luknje, izžagane med dve bruni in zgoraj in spodaj malo izdolbena. Za varstvo šip so imela zunaj s kljukami v bruna pribito železno mrežo na križ ali na križ z obročem (»gavtre«). (III. 1, 2). Majhno, leseno okence s štirimi kvadratastimi stekli je bilo tako vdeleno v leseno steno, da se je premikalo v njej tako, da je bilo mogoče spustiti zrak v hišo in potisniti okno v steno (gor. in kor. »zapahnice«, štajersko »okno na smuk«) (III. 9). Notranja stena je imela okrog okna često (zlasti v XVIII. stol.) ličen pravokoten okvir, ki je na vrhu imel profilirano palico. V XIX. stol., če ne že ob koncu XVIII. so se lesena okna pomeščanila, t. j. predvsem povečala in dobila okvir in postala celo dvojna, ali pa so jih poleti nadomestile polknice. Ponekod je ta okvir lično izrezan s kombinirano črko S (slika III. 8); ponekod so imela okna tudi svoje »polknice« (vratica), ki so bile poslikane. Dandanes se dobe prvo opisana okna z mrežami le še po starih gornjih hišah; tu pa tam (Bohinj) sem našel v podstrešju še okenca iz samih okroglih, v svinec vdelenih leč (*Butzenscheiben-Fenster*). Najstarejše zidane hiše, kar jih poznam, so imele v masivnih stenah majhna, skoro kvadratna (zlata rez) do 40 cm visoka okna v kamenitih okvirih, na robovih obrezanih še po gotski šegi »na ajdovo zrno« (Škofje-loška okolica, Poljanska dolina, Bohinj, Bled, Ziljska dolina) in

skoro vedno močne železne gavtre, zunaj ven moleče iz stene (III. 3, 4). Nekako konec XVII. stol., sodim, so okna dobila močne okvire iz zelenega kamna in renesančne profile; gavtre so se pomaknile v okvir in postale zelo umetne (S-vijuge, tulpe, srca, rozete, žarki, letnice, imena); bile so bleščeče belo in včasih belo in rdeče poslikane (III. 5, 6, X. 4). Najlepši gavtri so iz srede in druge polovice XVIII. stol. Objavljam tudi okno Žvanove kašče iz Boh. Srednje vasi z letnico 1604, rdeče slikano na zid. Imelo je namesto šip še žično mrežo (X. 6). Od srede XIX. stol. dalje se takšna okna ne izdelujejo več.

V r a t a najstarejših lesenih hiš so bila masivna hrastova ali smrekova; imela so pasamezne deske diagonalno vstavljene in na robovih profilirane (III. 10, 12, 13, 15, 16). V zidanih hišah so imele stare hiše (Zilja, okol. Škofje Loke, Lesce, Kropa, odtod imam poročilo) vrh kamenitih vrat gotski šilast lok (do XVI. stol.), robovi pa so bili tudi kakor pri oknih posneti, da se je nad pragom stvorila oblika »ajdovega zrna« (III. 10). Druga pozno-gotska oblika je ona štirioglatih vrat z vložki v gornjih oglih (III. 11). Renesančna oblika (XVI. in deloma XVII. stol.) ima zgoraj okroglo zaključena vrata zelo krepkih, širokih proporcij in debelih okvirov (»bangerji«), na robovih še vedno posnetih; ob pragu sta se stvorili dve krogli (III. 13, 12). Takih vrat je še povsod precej najti, zlasti v savski nižini in na Koroškem. Vsaj konec XVII. in celo XVIII. stol. vrata itd. na »baročen« način dobivajo reprezentativne stopnice, četverooglate vložke v lok zgoraj in ob straneh, v XVIII. stol. celo dekorativno vrezane ornamente v okvir (III. 14, 15), raznoliko profilirane in sestavljene ter barvaste deske duri, često celo še preklado na lok in reprezentativne ključavnice z orli, rozetami itd. V XIX. stol., vsaj že proti sredi, konec okvira iz zelenega kamna in duri po vzorcu (slika III. 16) odtlej ozka, majhna, duri kasete z okviri, v reliefu rezljane. Figuralen okras: steber s človeško glavo (St. Fužina), svetopisemske scene in celo — Herkul, ki davi leva (Gorenja vas, Žiri).

Zidane hiše so imele vsaj od XV. stoletja dalje na svojih zunanjih stenah svete slike v dekorativnih, naslikanih okvirih (VIII. 5, 6, IX. 5, X. 7, 9). Najbolj je to slikarstvo cvetelo v XVI. in XVIII. stoletju. Grobe slike so bile sicer barvno izredno učinkovite in celo po svoje ekspresivne. Predstavljale so najččešče patrona zoper ogenj, sv. Florijana, gasečega gorečo hišo, dalje

Marijo, Marijino kronanje, Križanje in patrone gospodarja in gospodinje itd. Naj pogosteje so bile te slike v čelu pod pažem, ali med okni hiše. Včasih srečamo tudi monštrance in vaze z rožami naslikane med okni. Naša slika X., 9., predstavlja zadnjo podolžno steno Hlipove hiše v Stari Fužini v Bohinju s takšnimi slikami. Hiše izza XVIII. stol. dalje so imele rade naslikan rustikalni rob iz rombov v okrasti barvi, ali pa so izpod paža visele naslikane girlande s čopi (glej sliko VIII, 6.). Zlasti na Koroškem in Gorenjskem je cvetelo to zidno slikarstvo, manj na Štajerskem, kjer se z barvo poudarjajo najčešče samo struktivni deli arhitekture.

7. Notranjost.

Spredaj, kjer je bil govor o florisih slovenskih alpskih hiš, smo videli, da v notranji razdelitvi prostorov med slov. Koroško in Gorenjsko ni bistvene razlike, da pa se starejše štajerske dimnice nekoliko ločijo od prve skupine.

Naj popišem glavne hišne prostore, katerih najvažnejši je »hiša« ali »izba« (Kor. in Tolminsko), ali »dimnica« (Štajersko). (V., VI., VII., X.)

Ta je povsod enaka in tipična; glede organiziranja njene notranjosti sploh ni razlike med našimi alpskimi hišami, seve, v kolikor je »dimničina« peč ne povzroča. Pa tudi »dimnice« so z ozirom na razporeditev duri, peči, mize na las slične »hišam« in »izbam«. Alpske hiše imajo vse »gornjenemško« tipično obliko. Koj ko stopiš iz veže na levo ali desno skozi hišne duri, imaš v kotu za seboj na desni ali levi peč, njej diagonalno nasproti pa najiminitnejši del hiše, »bohkov kot« z oltarjem pod stropom in pod njim mizo, ki stoji v kotu vedno med dvema oknoma. (Le zelo redko se najde v starih dimnicah morda še kje miza ob isti steni kakor je peč.)

Stene so v hišah ravne (tudi brunaste hiše imajo znotraj ravne stene) in danes le redkokje še niso z apnom pobeljene. Žal, tudi strop, če je imel še tako lepo rezljan »tram« in »dile«, je danes že skoro povsod pobeljen, le v bolj zaostalih kotih po hribih je še ostal nepošminkan in stene tudi, da te njih lepo rjava, starodavna barva nekako toplo in domačo razpoloži. Zidane hiše nimajo (kakor na Tirolskem) sobnih sten z lesom oblečenih, vendar imajo stare lesene hiše (Koprivnik, Gorjuše) tudi lesene stene poživljene. V glavnem gre za polico, ki teče visoko gori

pod stropom in je često njen rob lepo profiliran. Kjer so okna na zapah, se v steni vrste lepi okvirni vložki (glej sliko III. 9), tudi s policami zgoraj, često lepo profiliranimi. V dimnicah morajo venomer beliti, ali pa, kakor poroča Baš, lepiti na stene v gornji polovici časopisni papir. V zidanih hišah so za okna navadno v stenah niše z rombičnim prerezom; često je pod oknom še široka mizasta polica. V bogatejših hišah XVII. in XVIII. stoletja v Bohinju in v Poljanski dolini se te niše nad okni tudi polkrožno končujejo (III. 7). Včasih so v stene vdelane tudi razne omarice za steklenice itd. Njih vratica so bila nekdanj poslikana. Tudi u r a, velika, z vrtnicami na številniku, z dolgim nihalom in utežmi, je često z ličnim svojim zabojem vred vzdignjena v steno kje ob hišnih ali kamrnih vratih. V kotu nasproti peči, nad mizo je navadno trioglata polica, pokrita s papirnatim ali belovezenim prtom (X. 1). Na njej stoji »bridka martra« krucifiks in morda šopek papirnatih cvetic. O Božiču pridejo na »a l t a r« (v Stari Fužini v Bohinju sem čul tudi ime »glorija«) »jaslice«, v maju često »šmarnice« z Marijinim kipom. Za križem je navadno oljčna vejica iz cvetno-nedeljske butare, ki naj varuje hišo pred ognjem in ljudi in živali pred uroki. Okrog »bohkovega kota« spodaj je vedno pritrjena fiksna k l o p, če se ta že ne razteza prav od vrat dalje ob vseh stenah. V kotu stoji skrbno pomivana, masivna javorova m i z a s struženimi, razkoračenimi nogami, ob njej pa »alpski« s t o l i z naslanjali raznih, od dvoglavega orla speljanih oblik, ali pa navadna p r e n o s n a k l o p i c a (X. 1).

P e č (X. 2) stoji v oglu, kjer je zunaj v veži pripeček poleg ognjišča. Spodaj je zidana in ima dvoje polkrožnih lukenj pod seboj (podpeček), je nekako kvadratastega prereza, obdana od klopi od obeh strani in nosi kmalu nad klopjo nekaj vrst zeleno-glaziranih »modnic« ali »modovnic« iz žgane gline (po Gorenjskem so menda vse modnice in kahle iz nekdanje tovarne v Podnartu). Te modnice so ljudskoumetnostno poglavje zase in imajo v reliefu često slike dvoglavega orla, Marije, vaze z rožami, Kronanje Marije, Križanje, Sv. Jurija in druge svetnike. Nad nastavkom iz modnic je manjši, često v sprednjem ogrlu zaokroženi vrh iz konkavnih »kahel«, v katerih je bilo včasih otrokom mogoče jabolka peči. Levo in desno pod vrhom je navadno sedež »zapeček«, često z desko vdelan, ali pa je za vrhom iz kahel celo pravljen ravno ležišče in je ta vrh čisto oddeljen od zidu. Na Koroškem ponekod imajo stare peči obliko zgoraj prisekane

krogle, na Štajerskem pa so kahle ven izbočene (»bučna peč«, glej XIII!). Okrog peči so ponekod še, danes že redko, leseni »gavtri« za sušenje perila. Tudi ti so bili mnogokrat lepo struženi ali rezljani. Na Koroškem se včasih nad pečjo pod stropom dobi tudi lesen oder, ležišče, z dvignjenim mestom za glavo, »pogradce«.

Strop ima od najstarejših časov sem pokrov iz vdelenih »dil«, ki imajo robove skoro vedno posnete, da pride na obeh konceh do oblike »ajdovega zrna«. Zložene so kakor kaže v pre-rezu slika (II. 3—10).

Te dile so v sredi stropa vdelane v »t r a m« ali »štuctram« (Koroško: »ferštl«), mogočno bruno, ki je spodaj lepo profilirano (najpodrobneje in najdekorativneje v drugi pol. XVIII. sto-letja), vsekakor pa vsaj obrezano »na ajdovo zrno«. Glava tega trama gleda pri večini lesenih hiš zunaj pod streho iz stene in je včasih celo profilirana. Sredi trama je navadno urezana l e t n i c a (glavna opora za datiranje lesenih hiš!) z začetnimi črkami gospodarja ali s svetimi monogrami. Najlepše profilirane trame sem srečal v bohinjskih hribih; v Poljanski dolini so trami včasih že dekorirani z vrezljaji (Kerbschnitt), ali pa imajo dekoracije iz geometričnih likov, vdrgnjenih v gladke ploskve (notranjski način). Tram, dile in nekaj profilov nam kaže naša slika II. V starih dimnicah na Štajerskem je ves strop iz tramov. V par zelo bogatih starih hišah v okolici Škofje Loke (Suha, Zg. Bitnje) sem našel na zidanem stropu celo — primitivne štukaturne okvire v rokokojski preprosti formi, ki so menda nekaj robili freske. Na Suhi, ogromni kmečki graščini iz leta 1792. sem našel celo intarzirana vrata in peč v pokmetenem empirskem stilu (oblika hruške).

»Dimnice« seveda imajo namesto peči obenem krušno peč, visok, zidan kvader z eno ali dvema odprtinama, pred tem kvadrom pa z lesom robljeno ognjišče »zid«, en meter visok in dva metra v kvadratu širok (glej XIII. in XIV!). Nemci imajo lijakasta ognjišča, ki mole v sredo hiše. Na čelni strani dimnice je navadno v steni zgoraj odprtina za odvajanje dima. Ta je često tudi uhajal skozi lijakasto leseno pripravo, ki se moli vodoravno iz stene ven. Poleg krušne peči je visoko v zidu podolgovata odprtina, ki odvaja gorkoto v »štibelje«. Te dimnice seve, nimajo tako lično izdelanih stropov kakor gorenjske, ker bi jih venomer črnil in kvaril dim, nego je v njih vse bolj primitivno, a masivno in robustno. Pod »zidom« je navadno kotiček za kokoši

(»kurji kotec«), ki ga zapirajo kurnikasta vratca (XIII.). Tudi pod mizo in pod klopmi so bili v starih hišah vdeleni kurniki, priče nekdanjega srednjeveškega »komunizma« ljudi in živali v istem prostoru. V vratih je bila tudi linica za odvajanje dima, zapirala se je z desko »šubarjem«. Nad pečjo so visele »rante« ali »gliste« za sušenje, med pečjo in mizo pa še druge, za sušenje drv.

Jasno, da so v dimnicah tudi še drugi, sicer kuhinjski rekviziti, kakor omare, sklednik, žličnik, posodje ali celo svinjski kotel itd.; včasih so imeli celo vodo napeljano v dimnico (»studenec«). Kjer pa ni »kahljaste hiše« ali »štibeljca«, so pa v dimnici stale tudi postelje.

Kar se tiče razsvetljave, so naši alpski kmetje nekdam svetili s trskami in so rabili za to lesen ali železen čelešnik, ki je zgoraj držal tresko poševno. Bolj pa se naše razprave tičejo dimniki in leve. Dimnik, dimnjek je velika, često nad poldrug meter dolga lesena škatla, ki se proti enemu koncu močno razširi. Tak dimnjek se je vtaknil v lesen strop tik nad oglom peči, kjer je še danes, ko dimnikov ni več, videti kvadratasto luknjo v stropu zadelano z lesom ali cunjjo. Dimnjek je imel nalogo odvajati dim od tresk, ki so gorele na kovinastem podstavku pod njegovim žrelom na oglu pečne klopi ali na čelešniku. Često je bila tudi dimnjeku spodaj pribita kovinasta plošča, na kateri je stala okrogla obročka na treh nogah »koza«, ki je služila za podlago tem treskam. V bohinjskih in rateških hribih sem često čul o starih dimnikih, toda v hiši ga nikjer več nisem našel. Kakor piše Murko, je te vrste razsvetljavo svoje čase oblast prepovedala in so morali dimniki romati »na jispo«, nakar so se petrolejke vselile v hiše. Dimnik je danes med kmeti že nekaj, čemur se je treba smejati. Na hribovskih svatbah fantje imajo navado najti kje star dimnik in ga ali za šalo razstaviti vrhu bale ali pa raztolči na svatbi. Enega sem bil še našel pod streho Mežnarjeve hiše v Koprivniku (X, 5) in ga spravil v muzej. Dve podolžni deski ima lepo rezljani s kombinacijami črke S.

Zidane hiše so imele namesto dimnikov »leve« v steni ob hišnih durih ali pa ob kamrnih durih. Leva je rov v zidu, ki se z žrelom pomalja iz stene in ima pod seboj vedno nastavek, često kamenit in lepo profiliran. Videl sem dosti teh lev po Go-

renjskem in to dve vrsti: podolgovate in ozke, pa povprečne in kratke, kakor kažeta naša slika notranjščine in peči od Puškarja na Jereki in pa risba na tabli (X, 2).

Kamra, kamerca (na Štajerskem: veliki ali mali štibl ali štibeljc ni zelo problematičen prostor. V njem se nahajajo postelje, skrinje, motovila itd. Tla v hiši in v kamri ter dimnici so v novejšem času iz lesa (lesen pod), v kuhinjah iz opeke ali iz »ješterleha« (ilovica, pesek, malta), v dimničnih lopah tudi kamenita.

Gorenjska kuhinja (šipovnik, obok, ognjišče, kotel, svinjski kotel, ustje peči).

Gorenjska in ziljska kuhinja (glej risbo!) je, če le možgoče, zidana in s steno ali vsaj lokom šipovnikom oddeljena od veže. Največkrat je obokana, čeprav veža ni. Alpski ljudje belijo zunanost in notranost neštetokrat, vendar kuhinja je vedno črna na obokih in pol šipovnika tudi z njo, veža pa dobi rjavkasto barvo stropa. Veža (»vejža« kor.; »loupa« štaj.) ima

navadno majhno okence, vsekakor pa je okence tudi v kuhinji blizu ognjišča. Na Štajerskem loupe često nimajo stropa.

Ognjišče je zelo nizko, zidano opekasto ali kamenito, gornja ploskev obrobljena z lesom. Drži se navadno one stene, kjer je za njo v hiši peč, redkeje je ognjišče sredi kuhinj ob zadnji steni. Če velja prvo, potem se pri peček, opekast in zidan nastavek pred ustjem peči (»istije«, »mestije«, »osteje«) kar ognjišča drži na eni strani, včasih pa se ga na drugi strani drži še okrogli svinjski kotel, ki je vzidan v valjasto peč, v katero se kuri skozi vratca, ki so ob tleh. Dim odhaja ali pod »velb« in preko vrha »šipovnik« v vežo in skozi odprtino v podstrešje ali skozi duri na prosto, ali pa je speljan v ozek dimnik (zlasti v novejših desetletjih). Če ni obokana vsa kuhinja, pa ima svoj obočni nastavek vsaj ogel nad ognjiščem. Dimolovce sem redko videl. So to leseni in štirioglati okviri nad ognjiščem (navadno tam, kjer veža ni posebej oddeljena od kuhinje. Obligatni pa so v dimnicah dimolovci »klobučnjaki«.

Nad ognjiščem visi na »vratilu«, »četni«, »ketni« ali »ketnači« (Jul. Ben.) kotel, na ognjišču pa so razni »zglavniki«, »koze«, »hlapci« in »pajnhaberji«, železno držalo drv ali ponev. Na eni ali drugi pripravi steni vise sklednik, žličnik in posodje ter pokrovače (»rene«) v lepem redu.

Iz kuhinje se ponekod po par stopnicah navzdol stopi v »kevder« »čevder«, »klet« (»hram« v savski nižini), ki ima morda majhno okence, tičočo napol pod zemljo. Tu stojе kadi za zelje in repo, police za kislo mleko in krušne hlebce. Iz veže se navadno stopi nasproti hišnih duri v čumnato, ki pa je tam, kjer je kevder pod njo, dvignjena za par stopnic nad tla veže. Često se pride v čumnato s stopnic, ki potem dalje vedejo »na vrh« (»na dile« Štaj., »na jispo« Boh., »na hišo« Cerklje, v »gornjo izbo« Kor.). Čumnata vsebuje eno majhno okence ali dva, postelje in skrinje in je obenem spalnica ali za odrastle otroke ali pa za »stare«, če so dali že mladim »čez«. Na Koroškem se stari izselijo včasih v posebno kajžo, imenovano »bajštva« (Beistübl), na Štajerskem pravijo bajštvi »koča«, na Gorenjskem pa je zato »bajta«.

Gornja hiša redko služi za stanovanje. Največkrat je v njej shramba za žito, skrinje, odvečno pohištvo itd. Le boljše hiše imajo tudi v gornji hiši boljša okna, peč, lep lesen strop ter

posebno kuhinjo, toda teh je malo. Mogoča je še »gornja kamra« ali »gornji štibelj«, spalnica za družino itd. Prostor nad vežo se imenuje »na veži« ali (na Kor.) »na solu«.

»Gank« okrog gornje hiše ima rezljane »dile« (srca, kelihi, križi, S-forme itd., IV., 1—3) in na ograji poličaste nastavke za rože, nagelj, rožmarin, roženkravt itd. Med stebri na ganku so često razpete »rante« in »štange« za sušenje perila ali pa, v jeseni, koruze. Hiše, ki nimajo izdelane gornje hiše, nego nad hišo kar »jispo«, imajo »gank« (zaprt) samo v čelu. Tam se morda predeli jispa od paža z leseno steno ali pa tudi te ni in zaključuje jispa v čelu kar kratek oder, ki moli preko čelne stene in je zaključen s pažem, čigar široka »lina« je prav za prav znak zaprtega ganka. Jispa služi za shrambo žitnih skrinj, orodja, statev itd. Namesto stropa se vidi v njej kar v tramovje »grušta« pod slemenom.

8. Kratko o gospodarskih poslopijih.

Ekonomija alpske hiše v neugodni klimi je zahtevala skrajno koncentracijo vseh poslopij, če mogoče pod isto streho, in tako so nastali enotni dvori. Zlasti na Koroškem ponekod na zunaj ne ločiš lahko, če nisi vajen, hlevskega dela od stanovanjskega, tako intimna je zveza, in ponekod v žirovskih hribih in na Štajerskem je zveza med živino in ljudmi še bolj intimna. Na Gorenjskem v bohinjskem kotu sta obadva dela ločena razen po veži tudi po čumnati ali vsaj čevdru, dočim na Poljanskem in ponekod na Štajerskem kar iz veže lahko direktno stopiš v hlev. Vzhodnjaški način združenja hiše in hleva je dan že tudi zapadnoštajerski kmečki arhitekturi: zidan hlev spodaj, na njem lesena hiša z žuljem. Gorenjcem in še bolj Koroščem ta način ni ljub in vsaj na komodni ravnini se ga ne poslužujejo, v malo nagnjenem terenu pa vseeno stavijo hišo na vrh, hlev se nadaljuje konec hiše v dolini tako, da leži pod nivojem hiše tako, da izpred hišnih duri preko mostu stopiš kar po ravnem na hlev, to je v s k e d e n j (»pod«) in dalje »š u p o« (»parne« Kor., Štaj. »parma«).

H l e v i (XI., 1, 5—8) so navadno zidani, in imajo oddelek za govedo in za konje. Nad zidanim hlevom je namesto jispe ali ali gornje hiše, kakor pri hiši, lesen skedenj (»pod«) in shramba za krmo in seno (šupa). Ta dva sta lesena in imata često odprt ali zaprt gank nad hlevom, vsekakor pa večje line in včasih celo lastne stopnice z dvorišča ali pa »t r a h t a r«, po katerem je mogoče iz škednja vreči seno naravnost v jasli doli.

Moderni hlevi so večinoma čisto zidani, t. j. imajo v zidanem nadstropju pod in šupe, katerim dajejo svetlobo številna okna. V teh oknih so »mreže« iz zelo umetne in dekorativne opekaste konstrukcije (si. IX., 6).

Leseni stari skedenji in šupe imajo navadno v podstrešju oder za shrambo sena in slame (»peter«, gornji, spodnji). Skedenj je od šupe ločen samo z enostavno leseno steno. Kjer ni mogoče privoziti na skedenj z ravnega, dobi skedenj, navadno nameščen konec vsega dvora, široka lesena vrata, izpred katerih se spušča na zemljo nasut ali lesen ali z loki zidan most, po katerem je mogoče voz peljati naravnost pod streho (XI., 1). Na Štajerskem sem videl mogočne zidane »štale« z lesenimi »podi« ali priključenimi ali v nadstropju spravljenimi (IX, 8). Večinoma je tam v lesenem nadstropju »parma«, ki ima spredaj gank in na njem često še »rante« za sušenje krme in koruze.

Svinjaki so često, kakor na zapadnem Gorenjskem, vzdani pod most na škedenj ali pa stoje kot samostojne lesene zgradbe (v ravnini bliže Ljubljane) na dvorišču. Svinjak počiva na velikih kamnih nekoliko nad zemljo in je narejen iz sploščenih brun, ima spredaj krajšo streho kakor zadaj. Na sprednji steni ima vrsto vrat, ki se lahko tudi le pripro. Pod vratmi je nameščeno leseno korito. Ob straneh so svinjaki zapaženi z močnimi deskami, katere opirajo često navzkriž položeni, diagonalni panti. V savski nižini so tudi samostojno stoječi podi že včasih tako po dolensko konstruirani s križnimi panti na stenah.

Čebelnjaki (IX., 2) so enolične lesene zgradbice, ki imajo kakor svinjaki spredaj krajšo streho. So preprosto stoječe konstruirani (z deskami obiti ogelni stebri, Staenderbau) in imajo v sprednji steni vrste polic za panje, v stranski steni pa vrata. Stoječe konstrukcije imajo včasih tudi preprostejši stanovi in staje ter hleve poleg njih.

»Kozolci«, »stogici«, »brane« (IX., 3, 4) so slovenska specialiteta. Izmed teh sušilnic sena, detelje itd. najenostavnejša je v tla zabit kol, okrog katerega se omota seno in navrh tega posadi skorjasta kapa. (»komarče« v Bohinju, »ostojce« na Notranjskem). »Bran« obstoji iz več v enakomernih presledkih v tla pritrjenih tramov. Ti trami imajo v sebi vrsto štirioglatih lukenj, skozi katere se vtaknejo vodoravne late ali tanjše rante, na vrhu brane je škodljasta ali slamnata streha. Seno se tlači med late. Brana ima lahko tudi na eni strani streho izredno podaljšano,

visečo in s stebri podprto. Tako nastane »brana z lopo«, pod katero je mogoče zapeljati tudi voz. Stog (Bohinj, Štajersko »kozolec-toplar«, Koroško »stog«) sta dve brani, združeni pod isto, dvokapno streho in enotnim ostrešnim »rštom«, pod tem so table in »drevesa« ali »lojtre«, spodaj pa lopa za vozove.

Naj navedem še bohinjsko in žirovsko terminologijo za dele stoga.

Fasada stoga se imenuje »tabla« (Žiri). Stog stoji na močnih »stebrih« (Žiri) ali »stogovcih« (Boh., na Dol. »koze«), v katerih počivajo na podolžnih straneh vodoravne »late« ali »rante«. Nad lopastim prostorom ima stog »spodnje in zgornje oklepe« (Boh.) ali (Žiri) spodnje »plečnike« in gornje »blazine«. V križasto tablo so vdeleni vertikalni stebri in diagonalni »panti«, obe čelni tabli sta med seboj spojeni z »lojtro« (Žiri) ali »drevesom« (Boh.), katero nosijo spodaj »jermeni« (Žiri). Mogoči so stogi v enega ali dvoje dreves ali lojter. Ta drevesa drže stog skupaj in če sta dve, služita za shrambo sena. V tem primeru sta spredaj drevesi zapazeni (glej sliko boh. stegov). »Ršt« stoga je v Bohinju poenostavljen hišni, z »glajti«, »stebri«, »šperovci«, »letvami« in »slemenom«, v Žirih pa gre še skozi sredo čelnega glajta »spodnje sleme«. Čelo stoga je navadno zapazeno in ima le redko line. V Bohinju so strehe stogov redko čopaste, na Štajerskem in Koroškem pa skoro vedno. Na Štajerskem in Dolenjskem sestoje table samo iz zelo goste mreže diagonalnih pantov, poleg tega je često še pred tablo vrsta rant in med tablo in rantami nekak hodnik. Iz čela stoga gleda včasih tudi »dira«.

Tako naj bodo popisana vsaj glavna stanovanjska in gospodarska alpska poslopja in naj preidem k estetski in razvojni strani alpskega kmečkega stavbarstva.

9. K estetski in zgodovinskorazvojni strani slovenske alpske hiše.

Kmečka hiša služi pač v prvi vrsti le potrebi in hoče šele v zadnji vrsti biti tudi estetski poživiljena. Estetsko vprašanje pa vendarle obstoja, zato naj tudi skušam posvetiti vanj obenem z razglabljanjem, kako se je slovenska alpska hiša tekom zgodovine »razvijala«. Vprašanje se mi po nekem premisleku strne v eno: kakšne so glavne razvojne faze kmečke hiše s stališča kulturne zgodovine?

Mnogo se je ugibalo o obliki prvotnih hiš v »gornjenem« škem kulturnem območju in danes velja kot skoro gotovo, da je

srednji vek rabil nadvze preproste, enolične lesene hiše s pokrito lopo pred vhodom in ognjiščem sredi celice. Takšna hiša bi predstavljala abstrakten tip najpotrebnejšega in tudi odgovarja občestvenemu duhu srednjega veka, ki je hotel »nega hleva za vse«, ljudi in živino, pa tudi njegovemu idealizmu, ki mu je skrb za posvetno komoditeto zadnja briga. Izza srednjega veka je ostal v kmečkih hišah Alp še nekak anahronizem v »dimnicah« z lopami, dalje nam je ostalo par gotskih vrat z ostrimi zaključki in okni, na robovih posnetimi »na ajdovo zrno« in mogoče izvirajo odtlej še neki hišni oporniki, ki sem jih videl ponekod v škofjevoški okolici.

Renesančnemu materializmu in naturalizmu odgovarja, če so v XV. in XVI. stoletju nastajale pri nas one kolosalno masivno zidane hiše z značilnimi okvirnimi okni z mrežami in polkrožno zaključenimi, mogočnimi vrati. Tačas, se zdi, se je morala tudi kuhinja odcepiti od »hiše«, pa tudi spalnica, »kamra od stanovanja«, kar kaže na specifično renesančno individuacijo prostorov po porabi v enotnem organizmu zgradbe.

Barok XVII. in XVIII. stoletja je k nam zanesel italijanski okus in konec te dobe se je naša alpska hiša razcvela do one bohotne podobe, ki jo danes le še trudoma rekonstruiramo v vsej njeni nekdanji estetski lepoti in patriarhalni domačnosti. Okenski in vratni oviri postanejo barvasti in močno plastični, da izstopijo iz sten s svojimi, ploskve poživljajočimi profili. Podstrešje se izredno daleč pomoli iznad sten, kar postane posled glavni slikoviti motiv baročne alpske hiše, pod streho se naredo ganki z bogatim rezljanjem, line, in vse to povzroča glavni slikoviti efekt, kontraste luči in sence na alpski hiši. Ona valovita S črta, lepотно sredstvo poznega baroka, prepoji prav vse: gavtre v oknih, robove hodnikov in lin. Religiozni in ljubezenski simboli se izražajo v gankovih izžaganinah, trami na stropih dobe bogato vzvalovane profile (zopet vedno S sistem), pohišstvo dobi one izredno slikovite oblike, ki jih občudujemo.

Tudi barva se pridruži arhitektonskemu in plastičnemu slikovitemu hotenju: svete slike žare na zidovju in ga efektно poživljajo, robovi oken so poslikani z umetnimi naslikanimi barvastimi okviri, slikajo se gavtri in polknice in zapahnice in skrinje in vrata in ogli hiš.

In potem, v XIX. stoletju začne pojemati ta lepota. Kakor da bi alpskemu človeku v stoletju tehnične civilizacije in vrhunca

materializma tudi zmanjkalo estetskega hotenja in one zdrave, slikovito misleče baročne čutnosti. Kmečki stil zamre, nadomesti ga mednarodna konvencija, uniforma, suhoparni utilitarizem. Kmečka kultura se pomeščani in izgubi ogromen del svoje »etnografske« nature.

Te, »baročne« ljudske kulture se danes drži ona romantična gloriola »narodne umetnosti«, ki da je iz prastarih časov, otročjih dob naroda ohranila nepokvarjeno svoje bistvo do danes. Kakor je ta kultura res lepa in estetski pomembna, tako je zlasti v alpskem ozemlju bolj ko povsod drugod na Slovenskem meščanska kultura diktirala ta razvoj in oblike, čeprav so bile baš tedaj tudi italijanske oblike in okus v modi. Primerjaj le vlogo hodnikov, galerij in balkonov s hruškasto izrezljanimi stebrički v tedanjem meščanskem in grajskem našem stavbarstvu po italijanskem vzorcu! Primerjaj Valvasorjeve hiše v risbah Kranjske topografije (recimo Altenhammer, Dupplach, Mannsburg, Saverch, Sauratezhoff, Seitenhoff, Wochain, Cropp itd.) pa boš videl, kako počasi vdira v kmečko hišo mestni in grajski italijanistični vpliv že konec XVII. stoletja, dokler ne doseže alpska hiša svoje estetske izpopolnitve v tipu, ki ga poznamo iz druge polovice XVIII. stoletja in ki velja, morda nekoliko pomotoma, za »edino in čisto« slovenskega.

Danes se nam zdi, da so vse one kmečkobaročne hiše, noše, ljudska umetnost itd. zrcalo pradavnega oblikovnega duha našega človeka, toda barok je že prepojil kmečko kulturo zelo globoko z vplivi svetovnih kultur. To je stil kmečkega baroka, XVII. in XVIII. stoletja in ne pradavna tradicija. Če bi poizkusil kratko stilno analizo naše alpske arhitekture tega časa, ozozarjam ponovno na slikovitost, čutni učinek kontrasta svetlobe in sence, na drugi strani gre roko v roki s to slikovitostjo delna tektonika. Ravno daleč ven iz čel se porivajoči ganki so glavni estetski motiv, dalje se ti zdi, da ozki beli zid hiše komaj drži ogromno maso gankov, čela in temne strehe nad seboj, in nikakor ne pozabimo, da je že princip konstrukcije povsem »subjektiven« in netektonski. Alpski človek gradi iz brunstene hiše, meje prostoru, ne pa (tektonski način) nosil za streho. Sploh se alpski človek trudi kar se da zabrisovati tektonski in struktivno pomembne člene v celoti. Ravno narobe naš vzhodnjak, Belokranjec, Dolenjec, vzhodni Štajerc. Ta ti

zunaj z močjo poudarja vse ogle, robove, opore, nosila, gradi s stebri (Staenderbau) nosila streham, pomika na zunanje stene vse prostorne komunikacije, kakor stopnice iz pritličja v nadstropje, na objektiven, vsem že na zunaj odkrit način, dočim naš alpinec v vežo skrije stopnice na jispo, dalje one iz veže v klet, celo dohode iz hiše v hlev in iz hleva v skedenj. Vse to je oni trmasti, na zunaj odurni in vase zaprti gorjanec skrtil v trebuh hiše obenem kakor se je samotno naselil in pretrgal vse stike s sosedi.

Slovenski gorjanec, zlasti baročnega časa je imel izredno živ čut za svetlobnosensko in barvno slikovitost v arhitektonskem, plastičnem in barvastem pogledu. Ta čutno konkretni subjektivizem se druži z nekim individualizmom v harmonično celoto, oboje skupaj pa je pravo, diametralno nasprotje čudi našega abstraktno-idealistično mislečega vzhodnjega, tektonski mislečega Slovenca.

Obe te psihični in stilni lastnosti pa kaže ne samo Slovenec ob Alpah, nego še mnogo bolj Nемеc v Alpah prav doli do Švice. In vendar smo videli v tlorisu veliko razliko med obema. Tudi na zunaj so razlike estetskega pomena.

Tako ima nemška alpska hiša izredno široko čelo in zgleđa nizka, k tlom pritisnjena, ravno narobe kakor naša alpska, sloka in s strmo streho. Dalje se naša hiša razvija v dolžino, nemška v nekak kvadrat, dalje ima naša vhod na podolžni, nemška na čelni strani. Dalje so v nemških Alpah vsi deli hiše lahko ornamentirani, pri nas pa zlasti struktivni deli dopuščajo redko kaj ornamentike, ki se omeji le na profile lin in izrezljanine v gankih (opazil že Kronfus). Predalčaste gradnje (Fachwerkbau) Slovencev ne pozna, kakor jo ljubi Nемеc, v notranjščini Slovenec ne ljubi lesene prebleke stanovanja kakor Nемеc in nalašč na razlike pozorno oko raziskovalca bi menda še marsikaj zapazilo.

* * *

Slovenski alpski hišni tip predstavlja na vrhuncu svojega izpopolnjevanja, kakor se nam kaže v koroškem in gorenjskem tipu tudi arhitektonski najpopolnejši slovenski hišni tip, ker je izredno umno vase koncentriran in ekonomičen. V vse njegove, tozadevno številčno silno razvite prostore je (v enotnem dvoru) dan dohod po najkrajši poti, obenem je s to

- koncentracijo za gorkoto hiše izborno poskrbljeno. Zoper klimo je dvor izborno zavarovan, živina in ljudje absolutno zaščiteni pred padavinami in snegom (gornje hiše, jiske, skednji, šupe, mostovi nad vsemi stanovanji in hlevi), gospodarski za alpsko živinorejsko porabo izvrstno organiziran, pa tudi estetski je najbolj posembernen med vsemi slovenskimi ter pristoja lepo v svojo slikovito planinsko okolico. S civilizatoričnega vidika treba reči, da je ta tip prvi razvil samostojno kuhinjo, spalnico in posebne shrambe in se more po tej naprednosti meriti celo z kulturno najvišje stoječimi alpskonemškimi tipi na Tirolskem in v Švici ter na Bavarskem.

S tem naj končam tale prvi poizkus obdelati naš alpski hišni tip v celoti in zvezi. Morda bo ta studija dala iniciativo za izbrnejše delo, ki bo zgodovini ohranilo ta lepi košček slovenske narodne tvornosti.

Résumé.

Der Autor hat sich in dieser Abhandlung das Ziel gesetzt, Siedlungs- und Gehöfteformen, die Wohnungs- und Wirtschaftsgebäude der Slovenen, die den südöstlichen Alpenabhang bewohnen, zu beschreiben.

Das Alpenklima und Terrain, die Forderungen der in diesen Gebieten vorherrschenden Viehzucht, die psychische Eigenart des Bergbewohners, seine aesthetische Einstellung zum Sinnlichen, Malerischen, Einfluß der Alpendeutschen in den Nachbargebieten — alles das hat der Siedlungs-, Gehöfte- und Hausform der Alpen Slovenen ein charakteristisches Gepräge eingedrückt. Obwohl im Mittelalter dieses Gebiet stark deutsch besiedelt wurde, ist in allem dennoch die überwiegende slavische Individualität unverkennbar.

Es gibt im slovenischen Alpengebiete drei Siedlungsformen: 1. Einzelsiedlung im Gebirgsterain, wo keine Möglichkeiten der Entwicklung eines Dorfes bestehen, 2. Haufenrunddorfsiedlung, eine unregelmäßige Gehöftehäufung in eng zusammengeschlossenen Weilern und Dörfern slavischen Ursprungs, und 3. Siedlungsformen in engen, geordneten, langen Straßendörfern, typisch für die großen Ebenen am Fuße der Alpen — eine Folge der Siedlungen durch große Guts-herrschaften. Alpentypus kat'exochen ist im Gebirge die Einzelsiedlung mit der Variante der stundenlangen »Dörfer« — eine Gruppe später zum »Dorfe« zusammengefaßter Einzelsiedlungen. (Die Bezeichnung »bayrisch« und »fränkisch« für Siedlungs-, Gehöfte- und Hausformen sind wohl nicht ethnographisch zu nehmen, denn es ist nicht einzusehen, warum Einzelsiedlung, besonders im Gebirge, etwas spezifisch germanisches, »bayrisches« zu nennen

wäre, da wir wissen, daß im Gebirge bei allen Völkern diese Form schon rein natürlich die einzig mögliche ist! »Fränkisch« — was die Siedlungen in Häuserzeilen, Folge der kolonisierenden Tätigkeit großer Gutsherrschaften, mit dem ethnographischen Begriffe der Franken gemeinsames haben sollten, da diese Siedlungsform gerade bei den Westslaven und Magyaren in der Mehrheit ist — das ist auch nicht einzusehen. Deswegen wäre es vielleicht besser, sich diesen, hie und da irreführenden Bezeichnungen zu entsagen. Wohl sind als bayrischen Ursprunges Einzelsiedlungen in der Ebene anzusehen, solche kommen bei den Slovenen aber fast nicht vor.) Neben der Einzelsiedlung im Hochgebirge und der dorfmäßigen Siedlung in regelrechten Häuserzeilen in der Ebene, herrscht bei den Slovenen in den Alpen sehr häufig noch der ursprünglich slavische, durch das System der Hausgemeinschaft entstandene Haufendorttypus, welcher »ethnographisch« der maßgebende wäre, obwohl er sich im Hochgebirge nicht überall und voll entwickeln konnte, sondern nur auf die Gebirgstäler beschränkt bleibt.

Was die Gehöfteformen anbelangt, herrschen im Hochgebirge 1. Einheitshöfe mit viehzüchtlichem Charakter (Herdraum — Vieh- und Futterraum unter demselben, geraden Firste, siehe unsere Tafeln VIII., 4, XI., 1), in Haufendörfern kommen auch 2. zerteilte Räume vor, unregelmäßig aneinander gestellt, in der Ebene aber in engen Straßendörfern herrscht entweder Einzelhof (Steckhof) mit der Giebelseite der Straße zugekehrt, oder sind Haus in Stall getrennt und steht der letztere zum Ende des ersteren im geraden Winkel parallel mit der Straße. Die Zersplitterung aller Wohn- und Wirtschaftsräume in unzählige Individualgebäude (Balkan) kommt in nordwestlichem slovenischen Gebiete nie vor.

Der Grundriß zeigt im Westen der slovenischen Alpengebiete (Südostkärnten, Oberkrain, siehe die Karte!) fast typische Einheitlichkeit: Die Regel ist ein Einheitshaus der oberdeutschen Familie des »fränkischen« Mittelküchenflurtypus. Das Haustor (»duric«) ist in der Mitte der Längsseite, man tritt zuerst in die Hausflur, deren hinteres, gewölbtes Ende durch eine Wand oder Mauerbogen (»šipovnik«) von der Flur (»veža«, »vejža«, »loupa«) getrennt, die Küche (»kuhinja«) mit einem offenen Herd (»ognjišče«, »pozid«) bildet. Auf der einen Seite des Küchenflurraumes ist der Hauptraum, die Wohnstube (»hiša«, »izba«) mit diagonal gegenübergestelltem Ofen (»peč«) und der »Herrgottsecke« (»bohkov kot«, »oltar«) mit dem Eßtische. Meistens ist in letzten zwei, drei Jahrhunderten der Stube auch eine Kammer (»kamra«, »štibel«) angeschlossen, wo man schläft. Auf der anderen Seite des Küchenflurraumes ist die »čumnata« (Kemenate), Schlafzimmer der erwachsenen Kinder oder Auszüglerstübel und zugleich Aufbewahrungsort, dann die Speisekammer (»čevder«, »klet«, »hram«). An diese beiden Räume gliedert sich direkt der Stall an. Wo das Haus ein Geschoß hat, handelt es sich um »das obere Haus« (»gornja hiša«), die obere »Kammer«, »obere Küche«, »auf der Flur«, meistens aber ist im Obergeschoße des Hauses nur der Aufbewahrungsort (»jisp«, »na hiši«) mit einer hölzernen Hochlaube versehen. Über dem, meist gemauerten Stalle (»hlev«, »štala«) ist die meist hölzerne Scheune, Dreschtenne (»skedenj«, »pod«) und der Schuppen (»šupa«,

»parna«). Meistens hat die Scheune den Zugang in Form einer von der Erde heraufgeführten Brücke (»most«), unter welcher meist ein Schweinestall eingemauert ist.

Dieser technisch und architektonisch sehr fortschrittliche Haustypus ist im slovenischen Kärnten und in Oberkrain allein herrschend, im westlichen ehem. Steiermark aber finden sich noch Spuren alter Rauchstübenhäuser mit zentraler Laube (»loupa«), Rauchstube (»dimanca«) und »Kachelstube« (»kahljasta hiša«), wie aus der Grundrißtafel VII. 1 ersichtlich. In neuerer Zeit, besonders in den Nachkriegsjahren ist in slovenischem Alpenlande der Rauchstübentypus fast verschwunden und alte Rauchstübenhäuser werden zu neuen Mittelküchenflurhäusern umgebaut oder werden neue »Stübel« zugebaut, am liebsten hinter die »loupa«, womit auch T-förmige Häuser entstehen. Die steirischen Haustypen nähern sich innerlich wie äußerlich schon dem ostslovenischen symmetrischen Typus mit einer Vorder- und Hinterstube und Laube ohne eigene Küche, wo man von der Laube aus im Stubenofen kocht (VII., 2).

Die hölzernen Wandkonstruktionen der Alpen Slovenen zeigt Tafel I. Es handelt sich um Blockbau mit Randeinfassungen I., 1—6. Meistens ist die Küche oder auch der ganze Küchenflurraum gemauert. Das Dachgerüst zeigt die typische Form, Tafel II., 1, mit oder ohne Abwalmung. Der meist hölzerne Dachoberraum ist weit über die Hauswände vorgeschoben und bildet meist an der Giebelseite, oder auch an zwei, selten drei Hausseiten eine Hochlaube (VIII., 1—5, IX., 2—6), welche dekorativ geschnitzt ist (IV., 1—3). Das Dach ist ein steiles Satteldach, in Kärnten und Steiermark immer abgewalmt. Verschiedene Fenster- und Türformen seit dem Mittelalter zeigt Tafel III. (auch X.). Das Innere der Stube zeigt Tafel X., 1, 2; ebenda sieht man auch eine hölzerne oder gemauerte Kienleuchte (X., 2, 5, »leva«, »liva«, »dimnjek«) aus der Zeit der Spanbeleuchtung. Eine hölzerne Stubendecke und Profile des Hauptbalkens (»tram«) zeigt Tafel II., 4, Tafel XI. zeigt aber verschiedene Wirtschaftsgebäude, Stalleinfügung im Einheitshofe (XI., 1) mit Brücke, Scheune, Schweinestall, einzelstehende Ställe (XI., 5, 6, 8), Almhütte (X., 7), Bienenhaus (XI., 2) und die typischen Harpfen für Heutrocknung (»stog«, »kozolec« XI., 3, 4).

Der Autor behandelt in Schlußkapiteln die geschichtliche und Stilentwicklung des slovenischen Alpenhauses, seinen ästhetischen und psychologischen Inhalt, seine Ähnlichkeiten und Verschiedenheiten mit den Nachbarstypen.

Opombe.

¹ Doslej sem ogledal precej natančno gorenjske hiše, se v Ziljski dolini prepričal o resnosti rezultatov I. R. Bünkerja v MAG 1905/6, bil tudi na Pohorju in sem obhodil zapadnoštajersko-koroško mejo pri raziskavanju naše alpske hiše. O hišah na Kozjaku in v Rožni ter Podjunki dolini citiram samo literaturo ali podajam poročilo iz druge roke.

² Das Bauernhaus in Österreich-Ungarn und seinen Grenzgebieten. Herausgegeben v. Österr. Ing. u. Architekten-Verein, Dresden 1906.

³ Predgovor k hrvatski prestavi Novega testamenta iz l. 1562.

⁴ Ehre des Herzogthum Krain, Nürnberg 1689, dalje Das Erz-Herzogthum Kärnten, Laibach-Nürnberg 1688 in Topographia Archiducatus Carniolae 1688.

⁵ B. F. Hermann, Reisen durch Österreich, Steiermark, Kärnten und Krain, 1781.

⁶ A. Linhart: Versuch einer Gesch. v Krain u. d. übr. Ländern der südl. Slaven, 1791.

⁷ B. Haquet: Abbildung u. Beschreibung der südwestl. u. östl. Wenden, Illyrer u. Slaven, Leipzig 1801.

⁸ Breton-Pannonius, Illyrien u. Dalmatien usw. 1816.

⁹ Österr.-Ung. Monarchie in W. u. B. Wien 1892. Kärnten und Krain.

¹⁰ Ista izdaja, Steiermark.

¹¹ A. Харузин, Крестьянинъ Австрийской Краины и ея постройки, Живая старина, е. Петербург 1902. (stran 1–30) Istotam stran 259–357: Материалы по истории развития славянскихъ жилищъ Жилище словинца Верхней Краины

¹² Dr. M. Murko: Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen, Mitth. der Anthropol. Ges. in Wien 1905/6. Posnemam po njem 2 florisa na tabli VI.

¹³ Kotnik Fr.: O slovenski kmečki hiši, Dom in Svet XIX. Ljubljana 1906.

¹⁴ J. R. Bünker, Windische Fluren und Bauernhäuser aus dem Gailthale in Kärnten. Mitth. der Anthropol. Ges. in Wien 1905. Posnemam po njem ziljske florise in več podatkov.

¹⁵ Glej op. št. 2!

¹⁶ Joh. Kronfus, Volkskunst in Krain, Carniola 1908. I, 121. n.

¹⁷ Anton Dachler, Karte der österreichischen Bauernhausformen. Supplementheft VI. zum XV. Bande (1909) der Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Wien 1909.

¹⁸ Viktor Geramb, Die geographische Verbreitung und Dichte der ostalpinen Rauchstuben, Wiener Zeitschrift für Volkskunde, XXX. Jhrg. 1925. Wien.

¹⁹ The peasant's Art in Austria, London 1911.

²⁰ Albert Sič: Kmečke hiše in njih oprava na Gorenjskem I. Ljubljana 1924.

²¹ Jože Karlovšek: Slovenska hiša 1927 I/II.

²² A. Melik, Kolonizacija ljubljanskega barja, Ljubljana 1928.

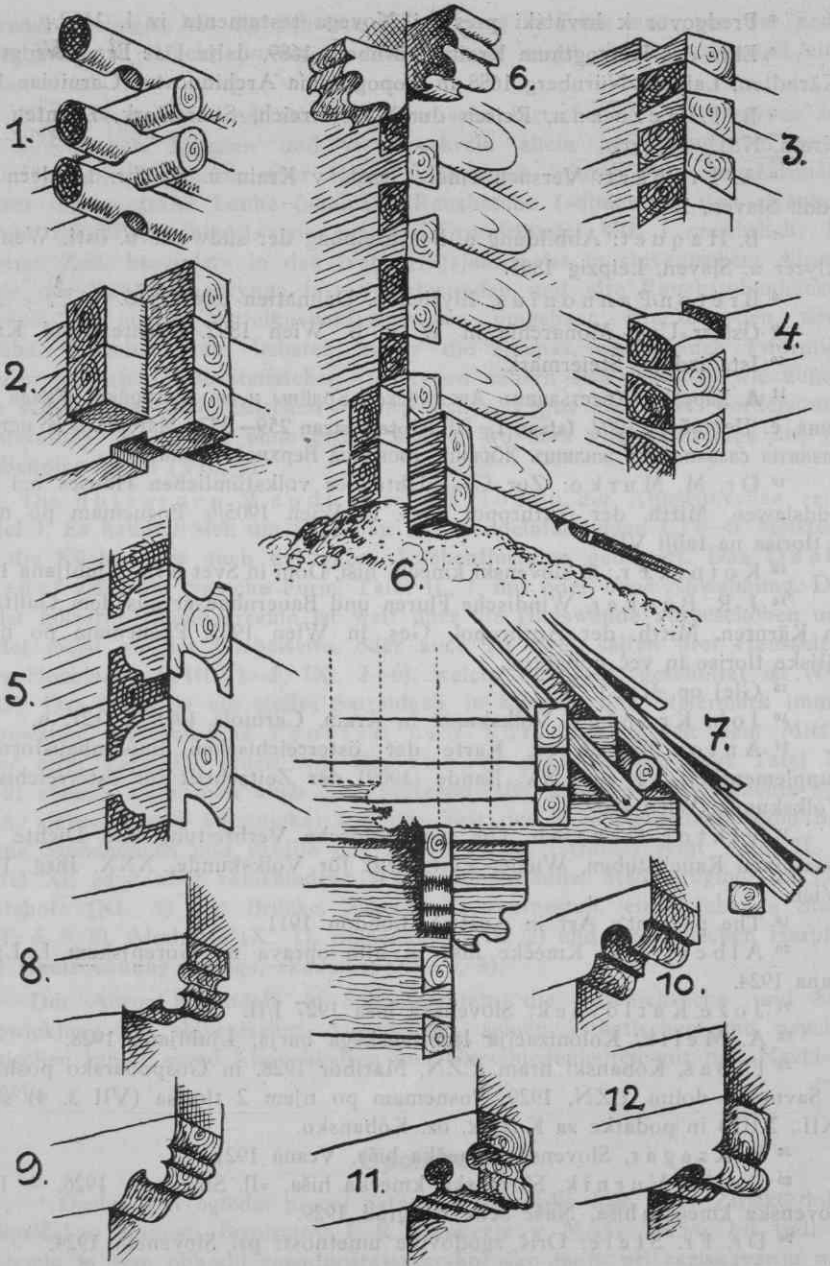
²³ F. Baš, Kóbanski hram. ČZN, Maribor 1928. in Gospodarsko poslopje v Savinjski dolini, ČZN, 1929. Posnemam po njem 2 florisa (VII 3, 4) slike (XII., XIII.) in podatke za Kozjak, oz. Kóbansko.

²⁴ R. Kregar, Slovenska kmečka hiša, Vesna 1921.

²⁵ Dr. St. Vurnik, Slovenska kmečka hiša, »Il. Slovenec« 1926. — Isti: Slovenska kmečka hiša, Naše selo, Beograd 1929.

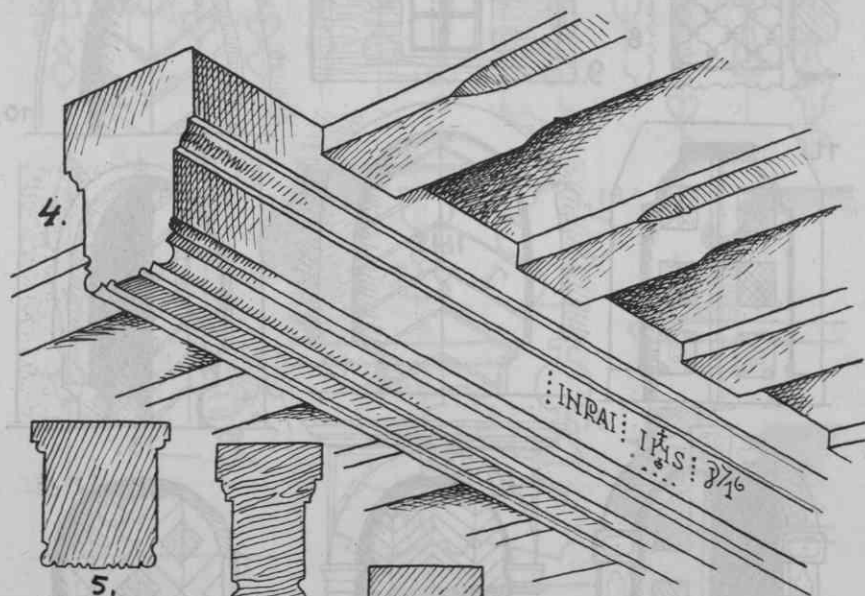
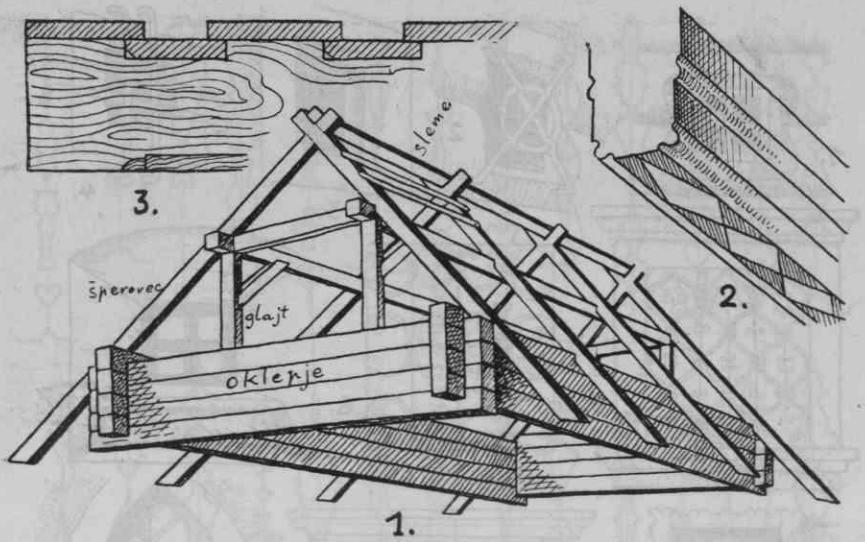
²⁶ Dr. Fr. Stele: Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih 1924.

Tabla I.

Lesene hišne konstrukcije v slovenskih Alpah.

Tabla II.

5.

6.

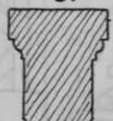
9.

10.

7.

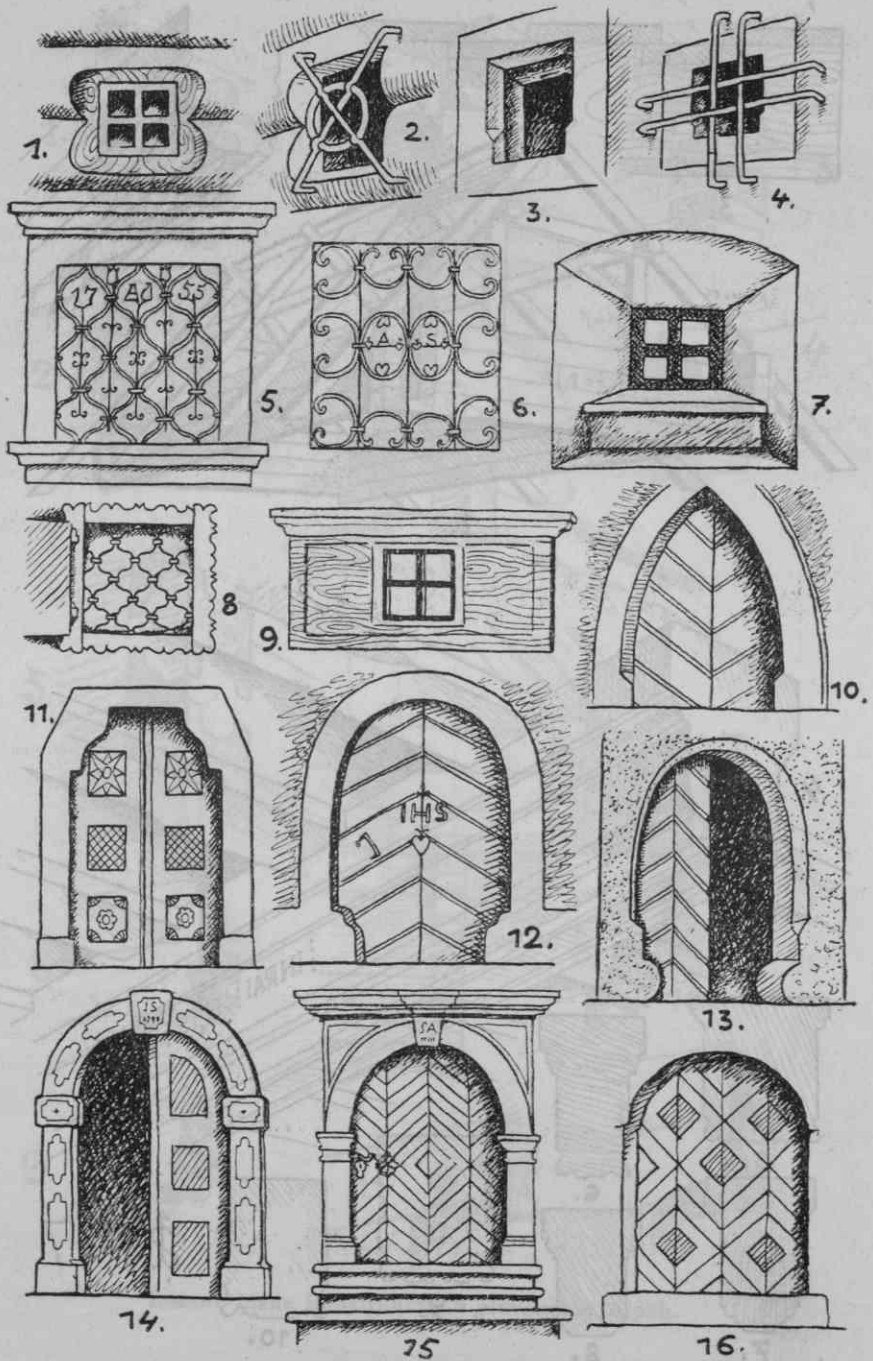

8.

2747

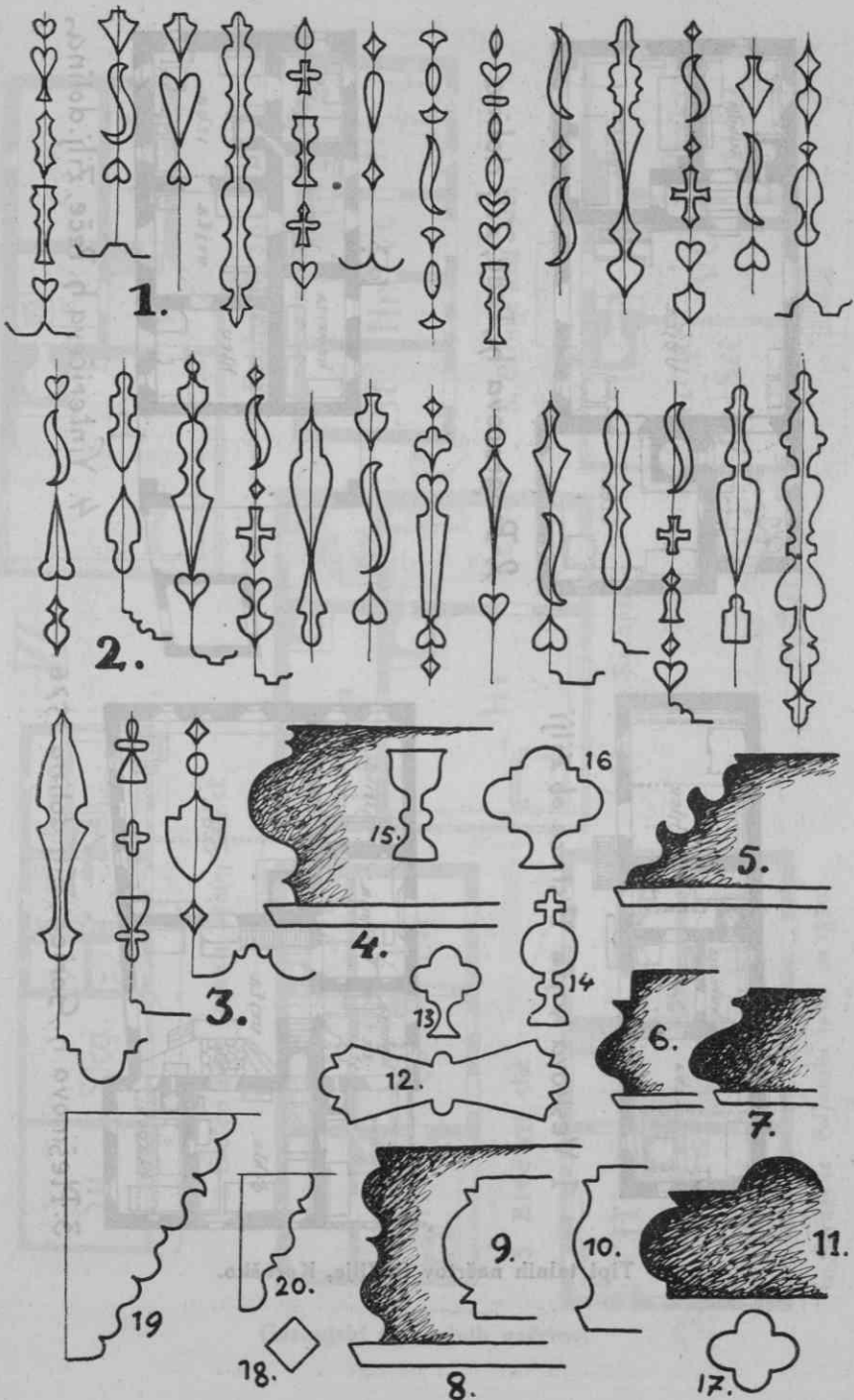
Ostrešje in strop v slovenskih Alpah.

Tabla III.

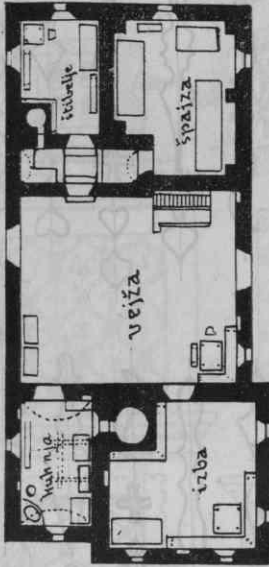
Okna in vrata slovenskih alpskih hiš.

Tabla IV.

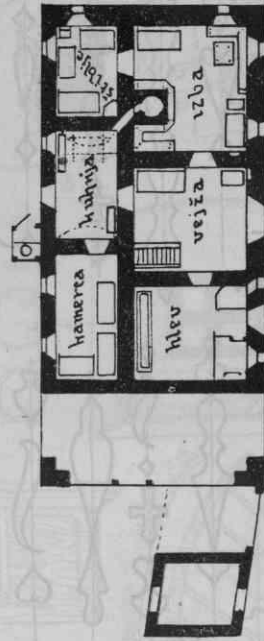

Izžagani ornamenti gankov in pažne line.

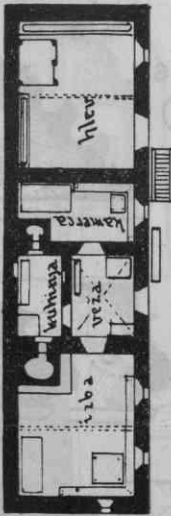
Tabla V.

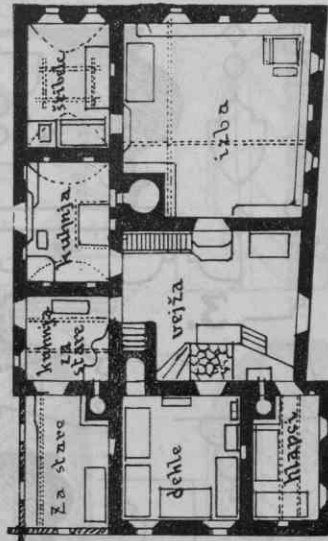
2. Pongracova h., Peče, Žilj. dolina

4. Vinteričeva h. Peče, Žilj. dolina

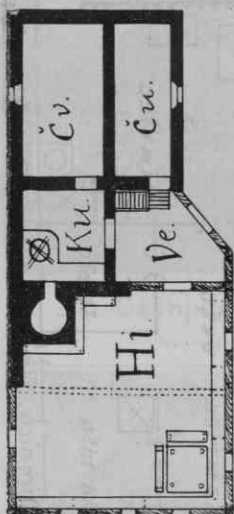
1. Veskova kajža Bistrica ob Žilji

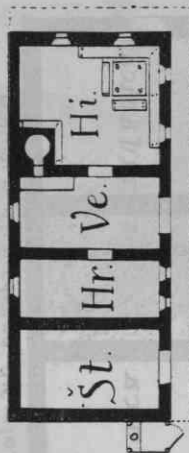
3. Plešinoва h., Goriče, Žilj. dolina 1576.

Tipi talnih načrtov iz Žilje, Koroško.

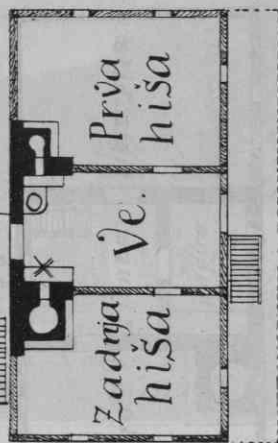
Tabla VI.

2. Koprivnik, Bohinj, 1830.

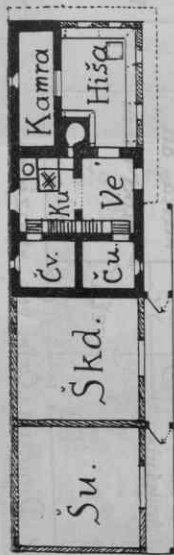

5. Cerklje XVIII. stol.

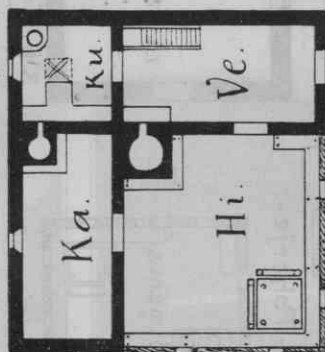

7. Vzh, slov. tip - Skrilj p.
Metliki →

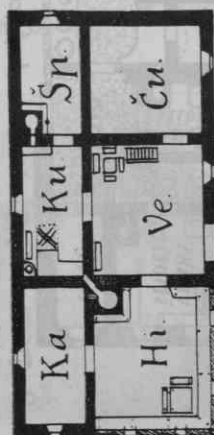
VII.

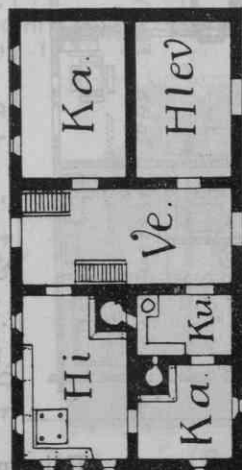
1. Znoterj dvor Jereka, Bohinj XVIII st.

4. Rateče Belapeč

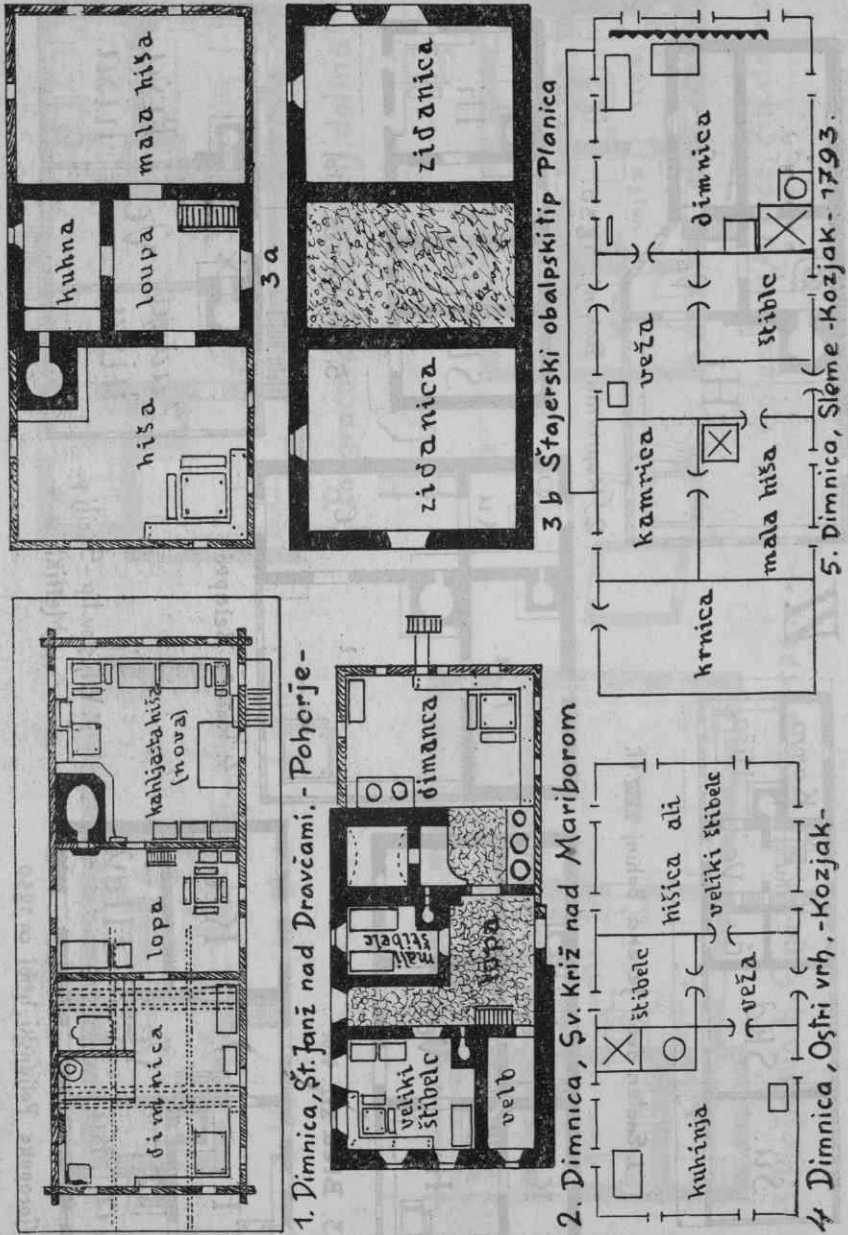
3. Bled XVII. stol.

6. Goropeke Poljanski hribi ca 1830

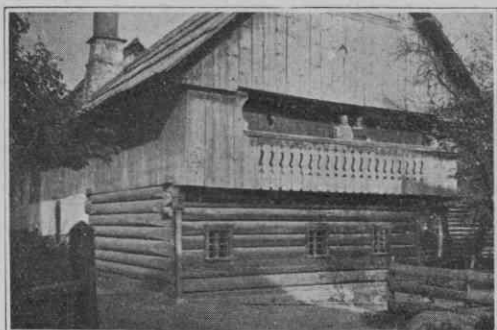
Gorenjski tipi talnih načrtov.

Tabla VII.

Tipi zapadnoštajerskih talnih načrtov.

Tabla VIII.

1. Česnjica, Bohinj

2. Srednja vas Bohinj
(čelo z diro) ca. 1700 l.

3. Čelo, Srednja vas, Bohinj
ca 1780

4. Alpski enočni dvor, Jereka, Bohinj
ca 1750

5. Duplje nad Kranjem, XVIII. stol.

6. Podbrezje (Podnart)
1801.

Gorenjske, zlasti bohinjske hiše.

Tabla IX.

1. Zg. Borovlje, Koroška.

2. Gorje, Ziljska dolina.

3. Kranjska gora, ce 1800

4. Mojstrana ce 1800

5. Suha pri Škofji Loki XVIII. st.

6. Preska p. Medvodah 18. stol

7. Bitnje p. Šk. Loki XVIII. st.

8. Žiri, Polj. dolina XVII. stol

Koroške in gorenjske hiše.

Tabla X.

1. Gorenjski Bohkov kot z mizo

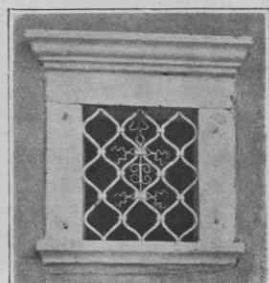
2. Hišna peč in leva, Jereka Bohinj.

3. Hiša, Črnuče p. Šj.

5. Dimnjek, Koprivnik Bohinj.

4. Okno iz XVIII. stol. Sr.vas Bohinj

6. Okno iz l. 1604. Sr.vas, Bohinj

7. Freska iz l. 1790. Stara Fužina Bohinj.

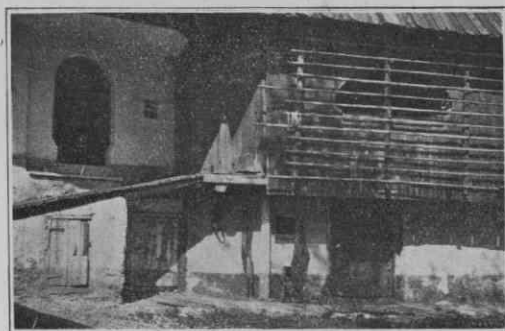
8. Hiša iz Naklega (Kranj) ca. 1800.

9. Freske iz l. 1790. v St. Fužini, Bohinj

Interieur in detajli.

Tabla XI.

1. Veža, hlev škedenj, svinjak in most, Srednja vas Bohinj.

2. Čebeljak, Polj. dolina

3. Bohinjski stogi (Sr.vas).

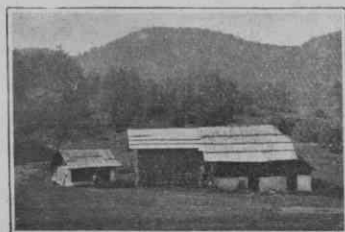
4. Kozolec iz štaj. Alp (Pristava)

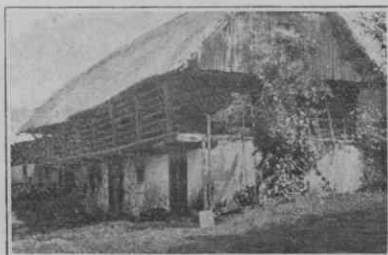
5. Gorenjski hlev (Bled)

6. Moderni hlev Žiri

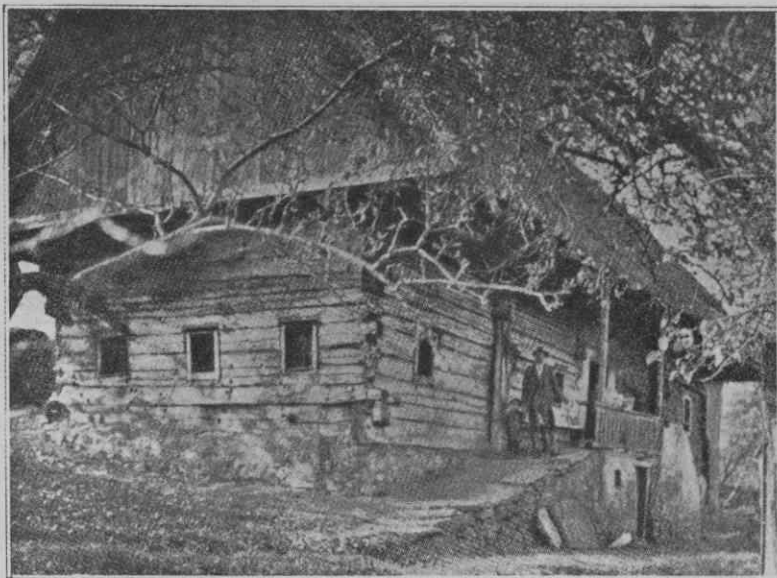
7. Stan, Gorenjsek, Bohinj

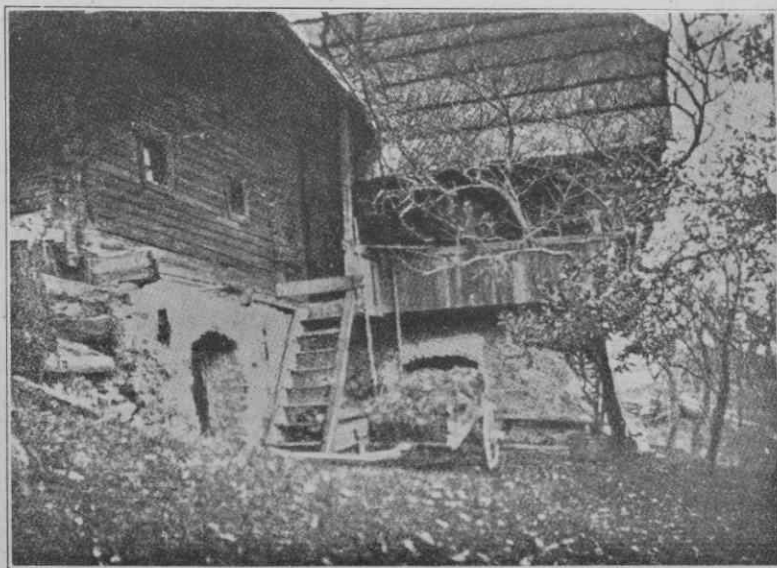
8. Štala iz štaj. Alp, (Pristava)

Gospodarske stavbe.

Tabla XII.

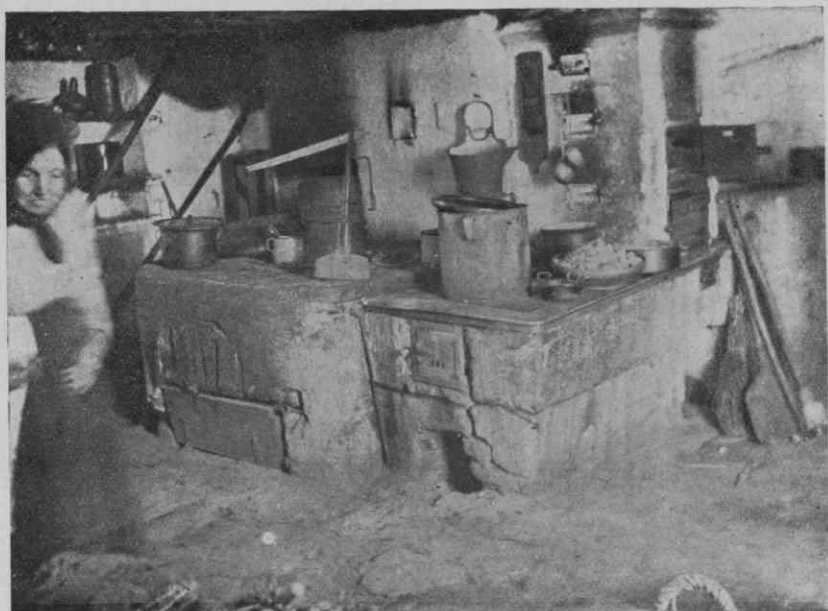
Sleme.

Spodnja Kaplja.

Tipa zapadnoštajerske dimnice.

Tabla XIII.

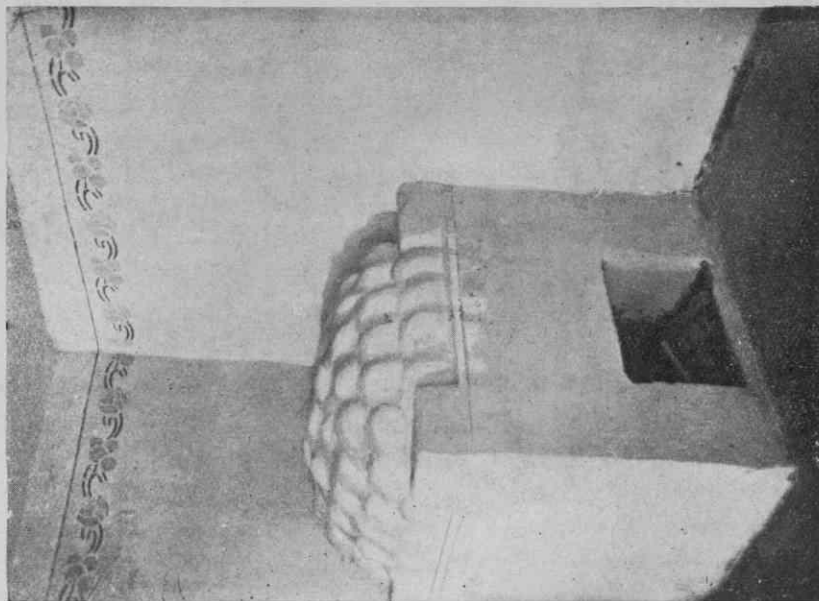

„Zid“ iz dimnice v Pernicah (Kóbansko).

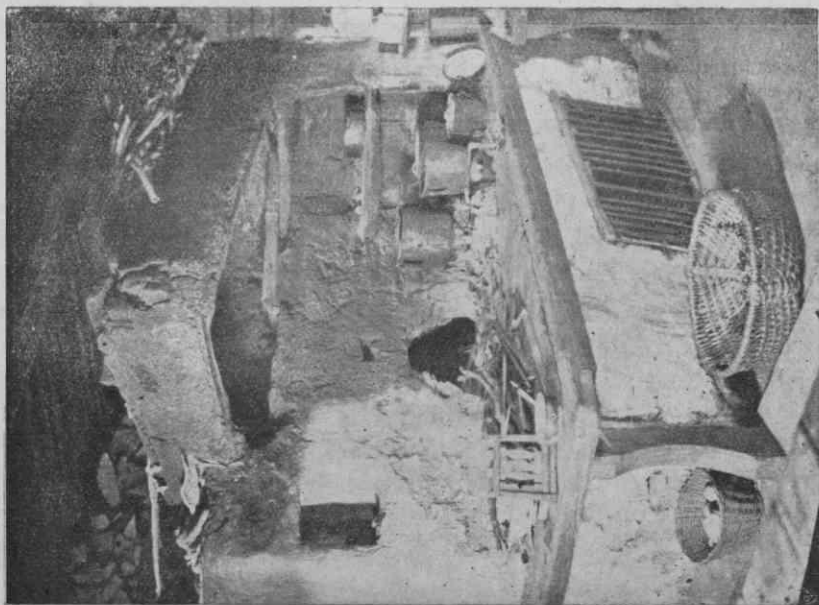

Štedilnik, predelan iz dimničnega „zidu“ v Spodnji Kapli (Kóbansko).

Tabla XIV.

„Bučna peč“ iz Ostrega vrha (Kóbanksko).

„Zid“ iz dimnice v Sv. Križu.

